

Милија Станишић

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК — ЈЕДИНСТВЕНИ ФЕНОМЕН И СВЈЕТСКОГ РАТА

Народи и догађаји који дубоко заору историјску бразду имају без изузетка заједничку привилегију: они немају потребе да се историји додворавају и умиљавају. Крупна историјска дјела говоре сама собом и себи су највећа хвала. Њих не треба уљепшавати. Али ово сазнање није потпуно уколико се не уваже и слједећа два историјска искуства: прво, ни један знаменити догађај не може добити право мјесто и значај у историји уколико није научно истражен и објашњен; друго, у савременом свијету теже се пробијају резултати и доприноси цивилизацији малих народа неголи великих. Трагови оба ова искуства видно су присутни и кад је ријеч о тринаестојулском устанку.

Црногорски народ је у дуготрајној и неравноправној борби против моћних империја исковао изузетна историјска дјела. Међу плодовима те богате историјске баштине тринаестојулски устанак заузима једно од најистакнутијих мјеста. Он је изразио и манифестовао способност црногорског народа да се на судбоносној историјској прекретници без страха и колебања суочи са својом одговорношћу, и да смогне довољно духовне, моралне и физичке снаге за „јуриш на небо“. Устанак је, исто тако, изразио спремност и одлучност овог народа да своју борбу укључи у токове југословенског и светског прогреса. Истовремено, он је неодољиво најавио почетак нове друштвене ере црногорског народа.

О тринаестојулском устанку писано је у нас не тако мало, али са изразитим нагласком на оружану борбу. Међутим, овај устанак је веома сложена историјска појава. У њему су снажно изражени сви главни извори, коријени и анатомија историјског и друштвено-политичког бића црногорског народа. То је изразито комплексна и аутентична друштвена појава, која се може објаснити само свестраним истраживањем свих фактора који су је произвели, посматрајући друштвена збивања у њиховој свеукупности.

Синтеза највећег ступња о тринаестојулском устанку још је подалеко пред нама, јер научно још нијесу истражене и објашњене све његове историјске, социолошке, етничке, психолошке и е-

тичке компоненте. Због тога се ово саопштење и не заноси илузијом да је такву синтезу данас могуће дати. Умјесто тога, оно првенствено има циљ да укаже на неке приступе и чињенице који до сада нијесу били довољно присутни или наглашени у објашњењу тринаестојулског феномена.

I

Други свјетски рат бацио је народе и континенте у до тада невиђен ковитлац оружане, идеолошке и економске борбе. У свјетским размјерама сукобиле су се двије огромне снаге и воље: једна је хтјела да загосподари свијетом и да га преуреди на основама фашистичке идеологије; друга је била одлучна да одбрни угрожене темеље свјетске цивилизације, вјерујући да борба против фашизма отвара народима и класама нове историјске перспективе. У том жестоком сукобу на многим странама ломиле су се државне структуре и друштвене позиције.

Као и сва крупна историјска збивања, и други свјетски рат пружио је могућност народима и покретима да изразе своје национално и социјално биће. У тим тешким временима испоставило се, да су објективне разлике између друштвене стварности појединих земаља условиле да њихово учешће у борби против фашизма буде различито, и да су путеви, начини и облици њихове борбе имали изразито посебна обиљежја. И на тлу окупиране Југославије биле су 1941. године веома наглашене историјске, социјалне, политичке, војне и друге разлике међу њеним народима. Због тога је њихова заједничка ослободилачка и револуционарна борба била на почетку изразито обиљежена посебним својствима и великим разликама у интензитету, појавним облицима и резултатима — мада су стратегијски курс и циљеви борбе били истовјетни.

На основу резултата послеријатне историографије — иностране и наше — данас можемо свестраније да сагледавамо и успјешније да изучавамо конкретно-историјске токове и особности другог свјетског рата. Утврђивањем и објашњењем посебности и разлику у токовима НОР-а југословенских народа допринесимо прецизнијем фиксирању стварног тока догађаја и дајемо неопходне елементе за научну синтезу заједничке борбе. Крећући се у тим оквирима и потребама обраде тринаестојулског устанка — чврсто се при томе држећи до сада објављених научних резултата — данас смо у могућности да истакнемо да је тринаестојулски устанак јединствен феномен другог свјетског рата. Главне историјске чињенице које потврђују ову тезу јесу:

1. — тринаестојулски устанак је први оружани устанак народа против фашистичког окупатора у Европи. Отпочео је, у заједници са осталим народима Југославије и предвођен КПЈ, када су фашистичке силе биле на врхунцу своје моћи, и када је по-

робљена Европа погнуте главе и у стрепњи ишчекивала даљи ток догађаја на свјетској сцени.

Управо чињеница да је тринаестојулски устанак био први свенародни оружани устанак против окупатора у Југославији и Европи — даје му посебан значај. Први ударци и јуриши на фронту удружених снага увијек имају изванредан значај и улогу, нарочито у моралном погледу. Тако је и овај устанак био не само израз одлучне ријешености црногорског народа да се ухвати у сружани коштац са фашистичким окупатором већ истовремено и зов другим народима да крену у борбу.

Оружани устанак црногорског народа био је тада највиднији доказ и вјесник ријешености народа Југославије да под вођством нових друштвених снага поведу одлучну борбу против окупатора. Он је, истовремено, био бљесак наде и морално охрабрење за поробљене народе Европе. Због тога значај тринаестојулског устанка далеко прелази границе Црне Горе и Југославије.

Сама чињеница да је црногорски народ смогао снаге да се 13. јула 1941. године дигне на масовни оружани устанак, у вријеме када други поробљени народи још нијесу имали услова и могућности за такав начин борбе, даје овом догађају битно обиљежје јединственог друштвено-историјског феномена. То му даје и посебну историјску специфичну тежину.

2. — тринаестојулски устанак избио је у оном дијелу окупиране Југославије који је имао један од најблажих окупационих система у Европи.

Да би лакше задобила и трајније учврстила своје освајачке позиције на Балкану, фашистичка Италија одлучила је да од окупиране Црне Горе створи вазалну државу и да у њој рестаурира монархију. Такву одлуку заснивала је на проучавању црногорског бића, тј. на чињеницама и процјени да је Црна Гора имала у новој историји Балкана најдужу традицију посебне дужности: да је црногорски народ био незадовољан својим економским, политичким и културним положајем у Југославији; да ће орођеност италијанске и црногорске династије бити веома погодна околност за придобијање Црногораца на своју страну.

Италијани су од првог дана окупације подузимали читав низ крупнијих потеза и мјера да би се приказали пријатељима црногорског народа: развили су снажну пропаганду са поентом да Црној Гори доносе националну слободу; показивали су спремност за рјешавање економских тешкоћа народа, испољавајући посебну бригу за снабдијевање становништва животним намирницама; интелигенцији, за коју су знали да је лијево оријентисана,¹ отварали су перспективу школовања у својим културним центрима, — и др. Посјета италијанског краља Цетињу, непун мјесец дана по капитулацији Југославије, требало је да манифестује посебну бригу и наклоност Италије за судбину Црне Горе. Све је то било

¹ *Априлски рат 1941*, Зборник докумената, Београд 1969, 742—745.

плански и латински вјешто и префињено срачуната тактика како би се у црногорском народу пробудила нада и вјера у бољу будућност под окриљем Италије.

Цјелокупно историјско искуство показало је да је законита појава да се поробљени народи лакше и брже дижу на оружани устанак уколико је окупациони систем репресивнији. Звјерства и злочини окупатора присиљавају народ да се диже у одбрану голих живота. Тринаестојулски устанак је велики изузетак од овога правила. Црногорски народ устао је на оружје у условима кад му је окупатор нудио сношљив живот и кад му опстанак националног бића није био непосредно угрожен. То је једна од најкрупнијих особености тринаестојулског устанка која га чини јединственим историјским феноменом.

3. — Тринаестог јула црногорски народ масовно је устао на оружану борбу. У устанку је учествовало око 32.000 бораца.² То је еквивалент броју 25—30 партизанских бригада.

Ако се изузму крајеви насељени албанским и муслиманским становништвом, који због одређених историјских и политичких разлога скоро у цјелини нијесу тада учествовали у борби против окупатора — онда су устаници бројали око 10% становништва на територији данашње републике Црне Горе. Тај проценат је приближан средњем мобилизацијском напрезању држава у другом свјетском рату, али који је оствариван тек после неколико недјеља или мјесеци од отпочињања ратног сукоба.

4. — Јединственост феномена тринаестојулског устанка огледа се и у брзини мобилизације народних снага. Масовни оружани устанак избио је свега 4 дана од момента кад је ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак донио одлуку за отпочињање оружане борбе. Одлука је преношена без техничких средстава везе и у условима окупације.

Сви познаваоци сложености проблема војне мобилизације одаће високо признање оволикој брзини. Тим прије што је мобилизација изведена у окупираној земљи: без државног апарата и на добровољној основи.

5. — Оружане снаге народа нанијеле су у тринаестојулском устанку жестоке ударце окупатору. Користећи у пуној мјери изненадност напада и неспремност окупаторских јединица — устаници су се сручили на непријатеља снагом бујице и свега за неколико дана избацили из строја око 4,800 окупаторских војника и официра и заробиле 4.227 пушака, 85 митраљеза, 118 пушкомитраљеза, 22 топа и 62 минобацача и др.

² Сви бројни подаци о устаничким и италијанским снагама који се наводе у овом саопштењу узети су из књиге Батрића Јовановића *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој Револуцији*, Војно дело, Београд 1960.

Ово су највећи губици које је ослободилачка војска народа Југославије нанијела италијанском окупатору у једној операцији све до капитулације Италије.³

6. — Устанак црногорског народа изненада је поставио фашистичку Италију пред крупне страгеијске проблеме. Није се радilo само о томе да на брзину треба спасавати преостале снаге у Црној Гори. Проблем је био далеко више у томе што је тринаестојулски устанак озбиљно уздрмао ауторитет Италије као окупационе силе на Балкану. Поред тога, окупатори су страховали да се пожар устанка не прошири на све територије које су се граничиле са Црном Гором. Само у том контексту збивања и процјена може се схватити крупна одлука италијанске владе и Врховне команде да се најхитније употрејеби 6 дивизија за гушење устанка у Црној Гори!

Употреба оволиких италијанских снага на територији мале Црне Горе имала је стратегијске посљедице за остале свјетске фронтове. У то вријеме, кад су фашистичке силе биле оскудне у дивизијама и на Источном и на Афричком фронту, снаге од неколико дивизија могле су одлучно да допринесу развоју ситуације на било којем стратегијском правцу. Данас је познато да су тринаестојулски устанак и устанци, у другим крајевима Југославије принудили Мусолинија да за дужи вријеме одустане од већ донијете одлуке да тих дана на Источни фронт упуту још један талијански корпус.⁴

Борба талијанских снага против свенародног устанка у Црној Гори носила је обиљежје „правог рата“.⁵ Италија је запала у ситуацију да три мјесеца послје лаке и брзе побједи над југословенском државом и војском води операције широких размјера за поновну окупацију Црне Горе. У ствари, тринаестојулски устанак представља за Италију почетак стварања Балканског фронта, који ће ускоро постати за њу један од најзначајнијих фронтова, јер ће се дићи на оружје сви југословенски и балкански народи који су живјели под њеном окупацијом.

Све ове побројане историјске чињенице говоре о снази, значају и јединствености тринаестојулског устанка. Његова битна својства и особености садржани су у чиниоцима из којих је саткан. Њих треба рашчланити и анализирати.

³ Свакако треба имати у виду да је у првим данима устанка било лакше наносити веће губитке него касније, кад је окупатор био боље организован и припремљен за вођење партизанског рата.

⁴ Војмир Кљаковић, *Ослободилачки рат народа Југославије и учешће Талијана у рату против Совјетског Савеза*, ЛИЧ, 4/1964.

⁵ Ту ситуацију вјерно је окарактерисао тадашњи министар спољних послова Италије: „данас (се) заправо води рат између Италије и Црне Горе“ (Дневник грофа Ђана, Загреб 1952, 263).

II

По логици ствари, окупација је и у Црној Гори измијенила и распоред снага на друштвеној сцени и облике друштвених токова. Окупатор је постао доминантна снага. Према њему су се морале одредити све друштвене снаге, хтјеле — нехтјеле. Однос према окупатору постао је основни друштвени однос.

Формирање односа народа према окупатору било је у Црној Гори специфично. У њој, за разлику од других дјелова Југославије, окупатор на почетку није успио да створи снажнији квислиншки апарат. Снаге црногорске буржоазије које су се отворено ставиле у службу окупатора биле су малобројне и политички неутитајне да би изградиле апарат који би битније утицао на друштвена збивања. Због тога се црногорски народ првих мјесеци окупације нашао у непосредној конфронтацији са окупатором. При томе је било значајно да је национално и вјерски био релативно хомоген.

На покушаје окупатора да га придобије на своју страну, црногорски народ, у огромној већини, одговорио је огњем из пушака. Тај одговор извирао је из снажнн антиокупаторског расположења народа, које су сачињавале четири основне компоненте: прво, традиционални став Црногораца према националној слободи; друго, тадашње гледиште црногорског народа о Југославији као државној концепцији; треће, став КПЈ према окупацији; четврто, традиционалне везе црногорског народа са Русијом.

Народи различитим путевима постају истакнути историјски субјекти. Неке на историјску позорницу изводе рад, трговина или допринос култури. Црногорци су на њу закорачили, и прочули се у свијету, оружаном борбом за слободу. Историјске околности су хтјеле да у Црној Гори прије неголи у другим балканским земљама отпочне одлучна и непрекидна борба против турске империје. Удружена црногорска племена одлучила су или да се борбом ослободе или да у њој сагоре. Да би та борба имала било каквог изгледа на успјех, морао је да ратује цио народ. Цјелокупна његова филозофија, морал и право морали су бити усмјерени на то да сваки појединац буде ратник највећих врлина, како би се квалитетом надомјестила малобројност Црногораца. У таквим историјским околностима — а на друштвеним основама племенске и братственичке заједница — формирало се жариште народне традиције, која је обухватила и усмјеравала најдубља врела живота. Традиција је била основна нит живота, носилац идеје очувања националне слободе. Слобода је сматрана најузвишенијим смислом постојања. Она је била најзначајније мјерило вриједности и дража је од живота („Боље је изгубити главу него слободу“). Слободолубље је развијено до фанатизма, са увјерењем да борба и погибија за слободу нијесу узалудне. („На гробу ће изнићи цвијеће за далеко неко покољење“). У народу је жи-

вјела свијест и вјера да се слобода не стиче молбама и плачем већ одлучном борбом и проливањем крви.

Да би се развио и очувао извор народне снаге, веза са борбеном прошлошћу морала је бити присна и веома чврста. Омладина је расла и одгајала се на огњу традиције. О слободи и јунаштву пјевало се уз колијевку, у свакој кући, на сједницима и на зборовима. Гусле и народна пјесма преносиле су поруке јуначке прошлости, развијале су и чувале вјеру у побједу. Да би се из традиције црпље нове снаге, остварен је невиђено чврст генерацијски спој: он је био изражен како у правилу да сваки Црногорац обавезно носи очево име (понеки још и дједово), тако и у филозофији и у моралној норми да се „стари не смију обрукати“

Тако су ослободилачка традиција и љубав према слободи постале општеноародна својина. Истина, увијек је у историји Црне Горе било појава отпадништва и издаје, али се код већине народа формирао презир према њима.

Природно је и логично да су овако богата и жива слободарска традиција и снажно национално осјећање одиграли веома значајну улогу у тринаестојулском устанку. Они су били водећи мотив за ступање у борбу оног бројног дијела народа који идејно и политички још није био одређен уз револуционарне снаге. Традиција је била и значајан извор моралне снаге комуниста, јер су се и они од малих ногу налајали на њеним врелима вјером у снагу свога народа и у слободу. Без снажне слободарске традиције не би било тринаестојулског заноса и замаха. Руководећа снага устанка могла је у традицији наћи веома чврсто упориште за покретање црногорског народа у оружану борбу, и додатну енергију за остварење циљева социјалног ослобођења — користећи из богате традиције оно што је свијетло и прогресивно, обогаћујући га новим вриједностима.

У то вријеме, историјски ход догађаја наметнуо је обавезу црногорском народу да се поновно изјасни о Југославији као државној концепцији. Од тога гледишта и става зависио је и његов однос према окупатору.

Црногорски народ се увјерио кроз своју ратничку историју да без државе не може опстати у борби против моћних империја. У дугој и мукотрпној борби за савлађивање племенске разједињености и изолованости расла је његова национална свијест, која је све више бивала потпора стварању државе. Јачање и велико проширење црногорске државе у периоду 1877—1913. године још га је више учврстило у увјерењу да је моћна држава у слов не само опстанка већ и економског и културног просперитета. Због свега тога је 1918. године за водеће снаге црногорског народа, и за његову већину, идеја југословенства била преча од свега — мада је тада из разумљивих историјских разлога било и значајног отпора жртвовању црногорске државности.

Црногорци су између два рата скупо платили свој историјски романтизам и политичку кратковидост руководећих снага ко-

је су га ујединиле са Србијом а да нијесу обезбиједиле за Црну Гору права која су јој историјски и политички припадала. Црна Гора је у Југославији остала економски неразвијена земља, која није имала могућности да слободно изрази своје национално биће. Но и поред незадовољства политиком која је у Југославији вођена према њему, код већине црногорског народа задржало се увјерење да је слободан и успјешан економски и друштвени развој могућ само у оквиру Југославије — а никако не у границама самосталне Црне Горе, Такво своје увјерење црногорски народ је видно манифестовао у априлском рату 1941. године. У њему је учествовао са вољом и полетом. Због тога је капитулацију Југославије доживио као губитак националне слободе а у италијанском окупатору видио је националног непријатеља.

Из оваквог схватања и става црногорског народа резултирало је и његово незадовољство окупацијом и комадањем Југославије. То је била значајна компонента антиокупаторског конфронтирања и жеље да се окупатор порази.

Однос народа према окупатору битно је зависио од става КПЈ према окупацији. То због тога што је она тада била једина организована политичка снага у Црној Гори, а у својим редовима окупљала је најборбенији дио народних снага.

Будући да је својим доратним програмом и цјелокупном политичком акицјом изражавала животне интересе најширих маса, и да је фашизам сматрала најљућим непријатељем — КПЈ је од првог дана заузела бескомпромисан став према окупатору. Она се није мирила са окупацијом земље већ је неуморно објашњавала народу прави карактер окупације и позвала га у одлучну и беспопштедну борбу против окупатора. Она није признала комадање Југославије, већ је покренула ослободилачку и револуционарну борбу на југословенској платформи, најодлучније осуђујући националну ускогрудост и сепаратизам. Она се обратила црногорском народу позивом да је покорност окупатору неспојива са његовом слободарском традицијом. Она је смјело покренула устанак, са жељом да у редове јединственог фронта окупи све патриотске снаге народа.

Овако одлучан и јасан став у мутном и колебљивом времену, кад су многи губили наду и оријентацију, уливао је снагу и самопоуздање. Пресудно је утицао на јачање антиокупаторског расположења и на активирање борбених потенцијала народа.

Историјске околности хтјеле су да везе Русије са Црном Гором буду чвршће неголи са било којим другим словенским народом. У остварењу својих државних и војностратегичких интереса и циљева да продре у Медитеран, Русија од почетка XVII вијека испољава активно интересовање за борбу црногорских племена против Отоманског царства. Од тада, све више и више, Црна Гора постаје значајан фактор руске политике на Балкану. На другој страни, борба са изразито надмоћним противником ратала је у црногорском народу свијест да његова борба не може

успјети без заштите и подршке једне велике силе. Тако су се у истом времену поклопили животни интереси и стремљења оба народа. Чињеница да је Русија била словенска матица и „мајка православна“ давала је овој вези мистичну дубину и снагу. Значајна економска и војна помоћ коју је давала Црној Гори током XIX вијека још више је продубила љубав Црногораца према Русији. У народу се развио прави култ према Русији, са увјерењем да му нема спаса без ње и да је са њом непобједив („мајка Русија“ и „Нас и Руса 200 милиона“). Љубав према Русији најчешће је стајала изнад политичког убјеђења и попримала је облике фанатичног повјерења. Из свих тих разлога, црногорски народ је у пружању руке од стране Италије 1941. године видио намјеру „Латинина“ да га одвоји од „вјечног савезника“, од своје матице. Због тога је ту понуду одбио одлучно и достојанствено.

Сва четири напријед изнесена и кратко анализирана фактора створили су, удружени и испреплетени, снажно антиокупаторско расположење у црногорском народу. То је била неопходна и сигурна основа за покретање масовне оружане борбе.

III

Крупни историјски догађаји увијек су резултат претходних друштвених процеса. Премда је окупација земље постала нов и доминантан чинилац на тадашњој друштвеној сцени, она није могла да елиминише нити да заустави друштвене токове који су се на тлу Црне Горе одвијали непосредно пред априлски рат. Напротив, постојећи класно-политички распоред и сукоб основних друштвених снага давао је печат друштвеним збивањима и условима окупације, мада у сасвим новим облицима.

Друштвени токови и класно-политичке конфронтације у Црној Гори између два рата извирали су из изразито неразвијене привреде,⁶ која је рађала оштре социјалне супротности. Буржоазија није успјела да развије економске потенцијале Црне Горе нити да ријеша сељачко питање. Појачавала је експлоатацију радничке класе да би тиме ублажила своје неповољне услове привређивања и конкуренције на југословенском тржишту. Да би очувала своју власт ограничавала је демократске слободе, ослоњцем на државни апарат грубо се обрачунавала са својим полити-

⁶ Црна Гора је била заостала аграрна земља, у којој је скоро 80% становништва живјело од пољопривреде која је била изразито екстензивна. Имала је свега 24 индустријска предузећа (ситна). Док је 1938. године на 100 становника било у Словенији 57 радних мјеста, у Хрватској, 29, у Србији 16 — у Црној Гори било је свега 1. Док је просјек потрошње електричне енергије по глави становника 1939. године у Југославији био 71 KWH — у Црној Гори је био свега 2 KWH. Саобраћај је такође био неразвијен. Жељезничка мрежа тако рећи није ни постојала, а мрежа ауто-путева била је недовољно развијена и слабог квалитета. (Спскоје Мединица, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959).

чким противницима, а посебно је била репресивна према свим покушајима испољавања црногорског националног бића. Насупрот владајуће буржоазије, чији је положај све брже слабио, растао је и јачао револуционарни покрет маса предвођен КПЈ. У годинама непосредно пред рат наступио је осјетан револуционарни полет маса, који је био посљедица успјеха КПЈ да се својим програмом и акцијом чврсто утка у борбу радничке класе, напредне интелигенције и сиромашног сељаштва — и да повеже у јединствен фронт токове социјалне борбе, националне еманципације и одбране земље. Позиције револуционарног покрета постале су чврсте нарочито и због тога што је КПЈ придобила омладину за свој програм и акцију (нарочито радничку и интелектуалну). Тако се у Црној Гори, као и у Југославији, приближавао тренутак револуционарног расплета постојеће друштвене кризе.

Капитулација Југославије и окупације земље прекинули су овај „нормални“ ток расплета основних друштвених супротности. Класни сукоб се морао даље одвијати у условима окупације — у битно измијењеним условима и у друкчијим облицима.

У досадашњим обрадама тринаестојулског урстанка више је пажње поклањано националној, него класној компоненти. Ово вјероватно из разлога што је национално-ослободилачки циљ борбе био у првом плану и што у устанку још нема „чисте“ конфронтације класних снага нити класичних облика класне борбе. С тим у вези, ни класни мотиви дејства маса нијесу могли бити сасвим „чисти“ Међутим, свака детаљнија анализа овог догађаја показује да су у њему класни моменти не само присутни већ и дубоко укоријењени.

Распадом Југославије, у Црној Гори наступају битне промјене у односу класних снага. Сломом државе и војске, црногорска буржоазија — економски и финансијски иначе слаба — изгубила је своје главно упориште. Буржоаске политичке партије, изузев федералистичке, комадањем Југославије потпуно су обезглављене, јер су читаво вријеме свога постојања биле само филијале србијанских политичких странака. И раније организационо неучвршћене, оне су се сада растројиле и престале су да дејствују као политичке структуре. Поред тога, углед владајуће класе је знатно опао у народу због срамног априлског слома државе.

Све је ово знатно ослабило снаге буржоазије, мада је она још имала утицаја у народу. Њу је у овом одлучном историјском тренутку захватила несигурност и колебање. Она у Црној Гори није имала реалне друштвене претпоставке да стане на чело свенародне борбе за ослобођење, мада је у већини била антиокупаторски расположена. Она првих дана окупације, збуњена и преплашена, није ни помишљала на вођење оружане борбе против окупатора, нити је очекивала да ће револуционарни покрет то одмах учинити. Због тога је и заузела став — слично највећем дијелу југословенске буржоазије — да ће своје класне позиције најбоље очувати ако се чврсто веже за западне савезнике, који

би јој побједом над фашистичким силама омогућили поновни долазак на власт. До тог времена требало је одржати што јачи политички утицај и што више пасивизирати народ, да у антиокупаторској борби не би израсле револуционарне снаге које би могле угрозити позиције буржоазије. У суштини, то је била изразито дефанзивна стратегија која је одржавала тадашњу немоћ и дезорганизацију буржоазије и њених политичких снага у Црној Гори.

Насупрот видном слабљењу позиција буржоазије, моћ револуционарног покрета у Црној Гори брзо је расла. Историјски услови омогућили су да КПЈ избије на шири друштвени простор, јер се тада радило не само о социјалним већ и о најбитнијим националним интересима народа, што је омогућавало да се класна и национална компонента тјешње повежу и да се, око платформе КПЈ окупља и онај бројни дио маса који иначе не би придобила само на социјалном програму борбе. Нудећи народу перспективу националне и социјалне слободе, КПЈ је од првог дана окупације кренула у офанзивну битку за освајање маса. Тај задатак био јој је знатно олакшан тиме што пред собом није моментално имала озбиљнијег политичког противника, располагала је веома чврстом организацијом, а цјелокупно њено чланство било је насружано. То јој је давало не само политичку већ и велику психолошку премоћ над противницима.

КПЈ у Црној Гори и снаге које су је слиједиле у револуционарној борби до априлског рата доживјели су капитулацију Југославије као дубоки пораз буржоаског система. КПЈ се учврстила у увјерењу да је априлски слом непосредна посљедица кризе друштвеног система и да заједно са борбом против окупатора треба извршити корјенити друштвени преображај, тј. да се Револуција изведе кроз ослободилачки рат. Мада у то вријеме програмска платформа још није дефинисала и уобличила конкретне путеве и облике револуционарног преображаја, класна оријентација комуниста у Црној Гори била је јасна. То се види из прогласа ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак поводом напада Њемачке на СССР, у којем се црногорски народ позива да јача „борбени савез радника и сељака у борби за остварење совјетске власти и коначни обрачун са капиталистичким системом“.⁷ Овако снажно наглашена класна оријентација крајем јуна 1941. године морала је доћи до видног изражаја и у тринестојулском устанку, ако ни због чега другог оно из разлога да је линија ЦК КПЈ о вођењу НОР-а пренесена ПК-у за Црну Гору 4—5 дана прије отпочињања оружане борбе.

Овдје се сусрећемо са радикализмом КПЈ у Црној Гори који чини њену битну црту још од формирања, а који сусрећемо и у тринестојулском устанку и кроз 1941. и 1942. годину. Због тога ова појава заслужује посебну пажњу и потребу да се научно

⁷ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 1.

разјасни. Мишљења смо да њене изворе треба тражити у више праваца. Очигледно је да је овај револуционарни радикализам изникао на историјско-психолошкој основи црногорског бића, којему је својствен радикализам у остварењу животних интереса и у друштвеном понашању. Други извор је у самој социјалној структури Црне Горе. Њену огромну већину чине сиромашни слојеви,⁸ који су по правилу далеко радикалнији у друштвеној акцији него имућни. Трећи узрок радикалности црногорских комуниста изгледа да је у томе што су се први интелектуалци-комунисти који су оснивали КПЈ у Црној Гори у потпуности идентификовали са радикалном суштином марксизма — и то су пренијели и на нове генерације.

Класна суштина тринаестојулског устанка нарочито је видна у стварању оружаних снага и органа народне власти. Оба ова револуционарна инструмента стварају се под непосредним руководством авангарде радничке класе као негација старих друштвених односа.

КПЈ је отпочела да ствара нове оружане снаге као негацију старе војске и на њеним рушевинама. У периоду припрема устанка, прве герилске јединице стварају се претежно од чланова Партије и СКОЈ-а, и оне су језгро будуће народне војске. Мада герилске јединице на почетку устанка израстају на платформи НОБ-е, КПЈ у Црној Гори од првог дана устанка сматра да је то „устаничка војска радног народа“,⁹ тј. средство за оружану смјену власти. Колико су таква схватања и оријентација снажни види се из чињенице да је руководство устанка и у јесен 1941. године сматрало да су партизанске јединице „војска Партије“.¹⁰ Не улазећи овдје у питање политичке и тактичке опортуности таквог става, очигледно је да је он био одраз тадашње оријентације руководства устанка да убрзано иде на класни обрачу.

Стварање првих НОО на пространим ослобођеним територијама у тринаестојулском устанку такође је израз и показатељ класно-револуционарне суштине започете борбе. Устанички талас руши и укида остатке старе власти, која је била у служби окупатора. Мада руководство КПЈ тада још није било заузело ставове о питањима власти у НОР-у, комунисти су у Црној Гори већ првих дана борбе иницијативно отпочели историјско дјело изградње нове револуционарне власти. Без обзира да ли су први

⁸ Сиромаштво је било захватило не само (малобројну) радничку класу већ и сељаштво. 25% сељака имало је хектар земље, а 45% до два хектара, од чега је 67,7% земље отпадало на пашњаке. Пољопривредне површине могле су да обезбиједу само 50% исхране становништва. Уз то, црногорско сељаштво било је најзадуженије у Југославији. Задуженост је била знатно већа од његових укупних годишњих прихода. Сељаци су морали да плаћају високе порезе и дажбине који су прелазили њихову економску моћ. Наступио је убрзан процес осиромашења села (Спасоје Меденица, нав. дјело).

¹⁰ Зборник НОР, т. III, к. 1, док. 4.

¹⁰ Исто, док. 66.

НОО формирани демократским путем (Беране и другдје) или су постављени од војних команди, они су били израз расположења маса под оружјем, По концепцијама на којима су засновани, по садржају рада и мјерама које су отпочели доносити — тадашњи народни одбори били су клица и најава нове револуционарне власти. То се видјело и по жестоком отпору њиховом формирању, који су свуда пружали представници старог поретка.

Класна суштина тринаестојулског устанка манифестовала се у тадашњем ставу КПЈ о рјешавању црногорског националног питања. Она је била једина општејугословенска политичка партија која је програмски формулисала посебна друштвена питања Црне Горе у оквиру Југославије, и борила се за њих. Мада ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак до устанка није изнио платформу борбе црногорског народа, Партија је у годинама непосредно пред рат имала јасне ставове о националном питању¹¹ који су били познати политички активним масама. Полазећи од тога да је Црна Гора посебан национални индивидуалитет, КПЈ је сматрала да ће црногорски народ, удружен у борби против окупатора са осталим југословенским народима, са оружјем у руци извојевати себи право на самоопредјељење и равноправан живот у новој Југославији, која ће изнићи из те борбе. Поучени горким искуством уједињења из 1918. године, црногорски комунисти су тада сматрали да у будућој државној заједници треба обезбиједити пуну националну равноправност Црне Горе. Своје програмско становиште о том питању јасно су изразили на покрајинском партијском савјетовању у августу 1941. године: „Уједињење са Србима и Хрватима на основу потпуне равноправности. . . Уједињење које не би имало господарујућег члана.“¹² Али таква равноправност народа могла се тада остварити само заједничком оружаном борбом југословенских народа против окупатора и квислинга, и спречавањем обнове старог друштвеног поретка који је био главни узрочник неравноправности народа и националног угњетавања. Црна Гора могла је осигурати националну равноправност у Југославији само побједом народа над снагама старог друштвеног поретка и успостављањем народне власти. У томе је била класна суштина црногорског националног питања у тадашњој историјској етапи.

Класна суштина тринаестојулског устанка испољавала се и у идејном и политичком опредјељењу његове руководеће снаге према борби СССР-а. Комунисти и онај дио маса који их је чвр-

¹¹ Процес изградње свијести и ставова КПЈ о посебној црногорској националној индивидуалности текао је још старије него у другим национално угњетеним народима. Томе су допринијела два фактора: прво, свијест и осјећање Црногораца да су истог етничког поријекла као и Срби; друго, привредна неразвијеност Црне Горе није погодвала да се њени периферни дјелови — Бока и Санџак — чвршће вежу за црногорску индивидуалност.

¹² Зборник, НОР, том III, књ. 4, док. 2.

сто слиједио нијесу се према борби руског народа опредјељивали првенствено са позиција традиције. Они су Русију првенствено сматрали земљом Октобра и Совјета: државом радника и сељака која руши „свјетски капитал“ и бори се за побједу социјализма у свијету. Овакав став изражен је и у прогласу ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак поводом напада Њемачке на СССР. У њему се објашњава црногорском народу: „Борба коју данас води велика отаџбина радника и сељака — Совјетски Савез — истовремено је твоја борба за бољи, човјека достојан живот, за социјализам“.¹³ Црногорски комунисти отпочињу ослободилачку и револуционарну борбу ослоњем на сопствене снаге, на бази свијести о везаности и дужности према своме сопственом народу, али су истовремено своју борбу сматрали и неодложним интернационалистичким дугом према „отаџбини међународног пролетаријата“. Они су са оружјем у руци похрлили да јој свим снагама помогну и да допринесу колико је у њиховој моћи борби за стварање новог свијета.

Тако је тринаестојулски устанак избио у јединству и испреплетености националног и класног. Отпочињање ослободилачке и револуционарне борбе омогућило је да се национално и класно још више зближе. Томе је допринијела и чињеница да се СССР — главни међународни ослонац устанка — јављао као савезник и на класном и на националном пољу. Из приближавања и јединства националног и класног извирала је снага устанка. Мотивација маса за оружану борбу била је двострука. Национална компонента давала је устанку ширину и замах, а класно-револуционарна — усмјереност и ударност. Устанак је био изразити спој традиционалних снага и хтења народа са савременим револуционарним покретом, који се није мирио са постојећим хоризонтима и који је одлучно тежио радикалном друштвеном преображају. Природно, у сусрету „старог“ и „новог“ — као и увијек кроз историју — било је обостраног неразумијевања, сукоба, ломова, па и разочарања.

Устаничка матица у тринаестојулском устанку била је доста јединствена, јер је окупатор био главни противник, као и због тога што снаге старог друштвеног поретка нијесу тада биле у могућности да поред КПЈ самостално иступе на војно-политичкој сцени. Још се нијесу били јасно изразили нити отворено сукобили класно-политички интереси и циљеви. Али класни сукоб се већ зачињено и неминовно је слиједио. Он се на почетку устанка испољавао у бројним али неорганизованим покушајима снага старог поретка да коче развој устанка свуда гдје су могле, и да у локалним размјерама преузму од КПЈ вођство устанка. Касније, користећи се успјехом велике италијанске офанзиве и осеком устанка — ове снаге, у суштини великосрпски оријентисане, отпочеле су да воде отворену политичку борбу против КПЈ и да

¹³ Зб. НОР, том III, књ. 1, док. 1.

прибирају своје снаге у регионалним оквирима. То је била само увертира за прелазак буржоазије на општи обрачун са револуционарним покретом у Црној Гори, који се могао извршити само под скутом окупатора и уз његову обилату оружану и другу помоћ.

IV

Ослободилачки и револуционарни ратови XX вијека показали су да народи не могу у епохи империјализма водити успјешну борбу за национално и социјално ослобођење без постојања и руководства снажне авангарде. Ова законитост рељефно се испољила и у историји црногорског народа у вријеме два свјетска рата.

За вријеме аустро-угарске окупације у првом свјетском рату у црногорском народу било је веома снажно развијено анти-окупаторско расположење. Око 1000 црногорских комита то је најбоље свједочило. Међутим, комитовање се није претворило у ослободилачки покрет и оружани устанак највише из разлога што тада није у земљи постојала организована политичка снага која би — уз иначе повољне међународне прилике крајем рата — дала смјер таквом току догађаја. У другом свјетском рату таква снага је постојала. Постојање политички зреле, народу одане и борбене политичке авангарде у Црној Гори — са програмом националног и социјалног ослобођења — било је нарочито значајно, јер је требало дизати устанак у условима кад народу непосредно није био угрожен национални опстанак. Значај субјективних снага у таквим условима био је пресудан.

За разумијевње и објашњење тринаестојулског устанка веома је значајно испитати основна својства његове руководеће снаге — КПЈ. Нас овдје у првом реду интересују оне особености партијске организације у Црној Гори које је битније разликују од КПЈ у осталим крајевима Југославије, а које су допринијеле подизању масовног оружаног устанка већ првог дана борбе.

У то вријеме КПЈ у Црној Гори знатно се разликовала од организација КП у другим крајевима Југославије у два крупна питања: у броју чланства и у његовој социјалној структури.

На територији данашње републике Црне Горе живјело је 1941. године 417.299 људи.¹⁴ У вријеме устанка на тој територији било је 1780 чланова КПЈ (у срезовима Санџака који су послје рата припојени СР Србији било је тада свега 20 чланова Партије).¹⁵ Ако се овај број упореди са укупним бројем чланства КПЈ, произилази да је у односу на број становника Партија у Црној

¹⁴ Републички завод за статистику СР ЦГ, Титоград, Извјештај о кретању становништва у Црној Гори 1941—1945.

¹⁵ Данило Јауковић, *Санџак у НОР-у*, I дио, ВИГ 4/1960.

Гори јача око 6 пута од југословенског просјека. Исто такав однос је и у организацији СКОЈ-а.

За једну изразито кадровску (малобројну) партију оваква бројност морала је да има одлучујући значај. Бројно јача организација КПЈ могла је успјешније и брже да својом политичком акцијом обухвати масе и да одржи утицај над њима.

Чиме се може објаснити феномен да је КП најјача у оном дијелу Југославије који има најнеразвијенију индустрију и најмалобројнију радничку класу? Узроци овој појави мора да су дубљи и разноврсни.

Коријене масовности КПЈ у Црној Гори ваљало би прије свега тражити у високом степену политизације црногорског народа кроз историју. Мада је Црна Гора била без традиција организованог политичког живота, национално-револуционарна борба развијала је потребу и навику да се живи за идеје народне борбе, и да се сваки појединац максимално активира и свјесно жртвује за општу ствар. У вјековној борби лични интереси морали су се подређивати заједничким. Колективна свијест је у народу дубоко увријежена. Укоријењена је била и навика да се буде обавијештен о збивањима у свијету. Борба против освајачких империја, које су хтјеле да га покоре силом и да му наметну зулум и неправду, истанчале су у народу осјећање праведности и социјалне једнакости. Све је то у најширим масама будило и одржавало снажну националну и социјалну свијест. Борбени хуманизам националних револуционара и демократизам патријархалне заједнице били су блиски комунистичким идејама. Већ политизиран, Црногорац их је радо прихватио, јер су прокламовале врхунске националне и социјалне вриједности.

Други узрок масовности КПЈ у Црној Гори треба тражити у социјалној структури и економском стању њеног становништва. КПЈ се стварала на тлу гдје је радничка класа била жестоко експлоатисана, јер је била малобројна и неорганизована. Због тешких животних услова, радништво је пригрлило КПЈ као своју партију и за читаво вријеме између два рата обезбјеђивало континуитет и истрајност револуционарног покрета. КПЈ је стварана — што је нарочито значајно — на тлу социјалне структуре најситнијег сеоског посједа у Европи, из којег су се рађали и увећавали сиромаштво и биједа. Из таквог сиромаштва народа рађала се и интелигенција, која се школовала под изванредно тешким матријалним околностима.¹⁶ Таква социјална средина радо је прихватала идеје доктрине која је прокламовала укидање вјековне заосталости и сиромаштва народа.

На учвршћење позиција КПЈ у црногорском народу знатно је утицао и њен веома успјешан политички старт. Она је на из-

¹⁶ У 1938. години свега 4% црногорских студената школовало се у нормалним материјалним условима (Ђоко Пејовић, *Просвјетни и културни рад у ЦГ 1918—1941*, рукопис).

борима за Уставотворну скупштина новембра 1920. године имала више гласова од било које друге странке и добила је 4 од укупно 10 посланичких мандата. Мада су у каснијем периоду грађанске партије привукле на своју страну највећи број ових гласача, ипак је ова велика пobjеда КПЈ непрекидно била присутна у свијести маса и олакшавала је процес јачања Партије у периоду тридесетих година.

Масовности КПЈ у Црној Гори знатно су допринијели и они њени руководиоци који су израсли у великане револуционарног покрета Југославије. Истакнути комунисти: Јован Томашевић, Вукашин Марковић, Никола Ковачевић, Јован Малишић, Иван Милутиновић, Марко Машановић и други — веома успјешно су укоријенили модерну доктрину у социјално заосталој средини. Они су својом мишљу и неустрашивом акцијом упорно градили комунистичку организацију, извлачећи прогресивне снаге Црне Горе из уских племнских оквира на ширине југословенске и међународне револуционарне борбе. Они су, такође, и својим личним ауторитетом и угледом у народу доприносили ширењу идеја комунизма.

КПЈ у Црној Гори била је изразито специфична по својој социјалној структури. Док је КПЈ у осталим крајевима Југославије била претежно партија градова (радништва и интелектуална),¹⁷ у Црној Гори основну масу чланства чинило је сељаштво.

КПЈ је и у Црној Гори од самог оснивања била првенствено партија радничке класе, и руководила се њеним историјским интересима и у своме програму и у свакодневној акцији. Она је од првог дана заузела курс да у своје редове првенствено прима раднике. Резултати таквог курса су видни из стања партијске организације у августу 1940. године (VIII покрајинска конференција): од укупно 929 чланова Партије 22% били су радници,¹⁸ мада је у то вријеме у Црној Гори било свега око 1400 индустријских радника, а од индустрије и занатства живјело је свега 6% становништва.

Очигледно, КПЈ у Црној Гори није могла постати масовна да њена организација није продрла на село. Она је такав курс и заузела од 1934. године, широко се повезујући са економском борбом сељаштва. Таква политика дала је крупне резултате: од укупног броја партијског чланства у августу 1940. године било

¹⁷ Цјеловитих података о социјалној структури предратне КПЈ нема. Али из појединачних података види се:

— 62% чланова Партије у Македонији било је уочи устанка у пет највећих градова (Извјештај повјереника ЦК КПЈ од 29. X 1941, Историјски институт СРМ);

— главнина партијске организације у БиХ била је пред рат концентрисана у већим градовима („Четрдесет година“, књ. 5, стр. 134, Култура, Београд 1961)

¹⁸ Архив РП, Фонд ЦК КПЈ 1940—14/1, Записник V земаљске конференције.

је 62% сељака. То је био израз схватања и оријентације да у Црној Гори не може бити успјешне револуционарне борбе без масовног учешћа сељаштва у њој: КПЈ је преко организација „Сељачка самопомоћ“ и „Сељачко братство“ успјешно ширила свој политици утицај на село.

За масовно подизање народа на устанак било је ванредно значајно како су чланови КПЈ били лоцирани по мјесту живљења (град, село). Сачинили смо такав преглед лоцирања чланства Партије у Црној Гори у вријеме непосредно пред устанак:

Срез	Укупно чланова КПЈ (око)	На селу	У граду
Подгорички ¹⁹	327	187	140
Никшићки ²⁰	280	230	50
Цетињски ²¹	165	143	22
Барски ²²	138	124	14
Колашински ²³	108	86	22
Берански ²⁴	108	98	10
Андријевички ²⁵	75	70	5
Шавнички ²⁶	93	88	5
Даниловградски ²⁷	90	89	1
МК Херцег-Нови ²⁸	78	58	20

Из прегледа се види да је око 80% чланова КПЈ у Црној Гори за вријеме устанка било лоцирано на селу (сељаци и интелектуалци). У неким крајевима партијска организација била је на селу ванредно снажна. Тако, на примјер, тадашње мале сеоске општине имале су чланова Партије:

¹⁹ Слободан Д. Милошевић, *Мрежа парт. орг. у ЦГ у првој половини НОР-а*, Историјски записи 2—3/1969.

²⁰ Подаци узети из ОК Никшић.

²¹ Буро Вујовић, *Стара ЦГ и Црногорско приморје у НОП-у*, докторска дисертација.

²² Исто.

²³ Податке дао Буро Меденица, тада секретар ОК за Колашин, Беране и Андријевицу.

²⁴ Подаци узети из ОК Иванград.

²⁵ Број чланова КПЈ изведен на основу података из књиге Радована Лекића „Андријевички срез 1941—1944“ и података које је дао Видо Шошкић, тада секретар бироа ћелије Полимље, Плав, Гусиње и Шекулар.

²⁶ Бројно стање се односи на почетак октобра 1941. године, Бранко Перовић, *Устанак у срезу Шавничком*, ВИГ, 2/1952.

²⁷ Податке дао Чајо Шћепановић, тада секретар ОК за Подгорицу и Даниловград.

²⁸ Подаци узети из ОК Херцег-Нови.

— црмничка око	— — —	90
— граховска око	— — —	80
— пиперска око	— — —	80
— ријечка око	— — —	65

Ове организације биле су прави бастиони КПЈ.

Овако бројна КПЈ на селу била је у могућности да прекрије све регионе Црне Горе и да врши снажнији утицај на масе.²⁹ Ово је било од пресудног значаја за подизање сељаштва у масовну оружану борбу.

У покретању тринаестојулског устанка видну улогу одиграла је интелигенција. Она је, иначе, за сво вријеме постојања комунистичког покрета у Црној Гори заузимала у њему веома истакнуто мјесто.

Црногорски народ био је сиромаштвом притјеран да излаз из несносног економског положаја тражи у школовању дјеце, дајући за то „и црно иза ноката“ Због тога је Црна Гора имала веома бројну интелигенцију. Знатан њен дио — нарочито међу младим генерацијама — био је незадовољан својим економским и професионалним положајем у друштву и идентификовао се са интересима радничке класе.

Велики број интелектуалаца школовао се и службовао ван Црне Горе. Знатан број њих дошао је у свој родни крај непосредно пред избијање априлског рата или послвије капитулације, и активно је учествовао у припремама устанка. Према подацима које смо прикупили радећи на овом саопштењу; тада је у Црну Гору дошло око 850 таквих интелектуалаца (списак у прилогу). По срезовима дошло их је:

— подгорички око	130;	— андријевички око	80;
— никшићки око	160;	— колашински око	60;
— цетињски око	90;	— берански око	30;
— барски око	40;	— шавнички око	90;
— даниловградски око	80;	— бјелопољски око	30;
— бококоторски око	60;	— пљеваљски око	20;

Долазак из других крајева Југославије овако великог броја прогресивно оријентисаних интелектуалаца — по убјеђењу претежно комуниста — на релативно мали простор Црне Горе био је веома значајан. КПЈ се у припремама устанка могла на њих чвр-

²⁹ Каква је у том погледу била крупна разлика у односу на друге крајеве Југославије види се и из ових примјера:

— од 18 срезова Босанске крајине у вријеме избијања устанка у 9 срезова није постојало партијске организације (др Д. Лукач, Устанак у Босанској Крајини, ВИЗ, Београд, стр. 41);

— из извјештаја ЦК КПХ види се да у Лици по многим срезовима није било партијске организације пред избијање устанка (Зб. НОР, т. V, књ. 4 стр. 15).

сто да ослони. Они су заједно са бројним лијево оријентисаним интелектуалцима који су живјели у Црној Гори били веома значајна помоћ Партији у остварењу снажног политичког утицаја на масе.

Данас не располажемо подацима о бројном учешћу интелигенције у тринаестојулском устанку (мада би се могли прикупити). Али из постојећих података који се односе на каснији период устанка може се видјети њено присуство и значај у оружаног борби. Тако се из спискова првих партизанских бригада види да је на дан формирања од њиховог укупног бројног стања било интелектуалаца (студената, ћака и чиновника):

— 1. и 2. бат. 1. пролетерске бригаде 42⁰/₀³⁰

— 4. пролетерска бригада 35⁰/₀³¹

— 5. црногорска бригада 33⁰/₀³²

— 3. пролетерска санџачка бригада (људство са територије Црне Горе) 26⁰/₀³³

Колико су ово велики и за југословенске прилике неуобичајени проценти види се из сљедећих података и упоређења:

— партизанске јединице у Горењској и Штајерској имале су у 1941. години близу 5⁰/₀ интелектуалаца;³⁴

— Други батаљон Посавског ПО имао је у октобру 1941. године 4⁰/₀ интелектуалаца;³⁵

— Друга крајишка бригада имала је у септембру 1942. године 3⁰/₀ интелектуалаца и радника;³⁶

— 1. славонска бригада имала је у октобру 1942. године 3,3⁰/₀ интелектуалаца;³⁷

— Македонски батаљон „Мирче Ацев“ имао је у септембру 1943. године 2⁰/₀ интелектуалаца.³⁸

У процјени утицаја интелигенције на устанак црногорског народа — као и на каснију појаву снажне контрареволуције — треба имати у виду да је интелектуалац у Црној Гори уживао веома висок друштвени углед. Он је по правилу био најбистрије дијете породице. Материјални положај државног службеника у односу на сељаштво и радништво био је завидан („боговски“). То му је омогућавало да материјално помаже породицу и да „даје руку“ другима из породице и братства да и они пођу његовим стопима и изађу из биједи. Због свега тога, интелектуалац је био понос, нада и афирмација не само породице већ и братства. У патријархалној средини црногорског села „учене главе“ биле су на високој цијени.

³⁰ *Прва пролетерска*, књ. 1, ВИЗ, 1963, Београд.

³¹ *Четврта пролетерска*, књ. 2, ВИЗ, 1969, Београд.

³² *Трећа пролетерска санџачка бригада*, књ. 2, ВИЗ, 1970, Београд.

³³ *Пега црногорска*, рукопис у штампи.

³⁴ Ј. Крижанић, ВИГ, 6/1966.

³⁵ 36. НОР, т. I, књ. 1, стр. 197.

³⁶ 36. НОР, т. IX, књ. 2, стр. 66.

³⁷ 36. НОР, т. V, књ. 3, стр. 199.

³⁸ 36. НОР, т. VII, књ. 2, стр. 7 и 8.

V

Ослободилачки ратови и револуције су својеврсна ерупција друштвене снаге и људских природа. Они покрећу акцију маса из највећих дубина. Маса се у њима аутентично изражавају и уносе цијелим својим бићем у рјешавање историјског задатка. У оваквим историјским догађајима психичке особине цијелог народа видно долазе до изражаја. Оне имају знатног утицаја на мотивацију и понашање маса у борби — мада нијесу примарне.

У досадашњем проучавању тринаестојулског устанка психологија маса посве је занемарена. Међутим, ерупција народне снаге у овом устанку и њени појавни облици имали су предиспозицију и у психолошком бићу Црногораца. Стога се психолошке димензије устанка морају свестрано истражити.

Међу балканским народима Црногорци имају посебну и карактеристичну психичку конституцију и карактерне особине. У изразито специфичним природним, историјским и социјалним условима формирао се тип човјека пуног горштакког животног динамизма, са великом концентрацијом физичке и душевне енергије, који је у борби за животни опстанак активан и офанзиван. Црногораца у психолошком смислу изнад свега карактерише бујна снага и жестина темперамента, страсност и екстремност у акцији — са израженим амплитудама у расположењу.

У вишевековној борби против изразито надмоћнијег непријатеља темперамент Црногораца био је здружен са њиховим погледом на живот. Они су смисао живота и националног опстанка видјели у одлучној борби. „Филозофија апсурда“ била је њихово вјерују: „Нека буде што бити не може!“ У историјским условима у којима су живјели и борили се они су били принуђени да изворе и снагу надахнућа више траже у нади маштању него у рационалним мјерилима (у своме броју и економској снази). Због тога се и њихова психа више формирала на епском заносу и патријархалној хероизи него на рационалности. Отуда и снажна емоционална веза народа са прошлошћу и будућношћу. У одсудним животним и историјским тренуцима Црногорци су морали да у најкраћем времену мобилишу и напрегну сву своју снагу, ако су хтјели да издрже и побиједу. Побједе није могло бити без страсне борбе за народну идеју и без силовитог јуриша на непријатеља.

Природно је и разумљиво да су у оваквој средини (народу) психолошке димензије ситуације играле значајну улогу и у припреми тринаестојулског устанка и у његовим токовима. Указаћемо на неке од њих које су, изгледа нам, биле најзначајније.

Црногорци су у априлском рату 1941. године претежно учествовали на албанском (скадарском) фронту. Од свих фронтова у земљи само на овоме су вођене офанзивна дејства. Зетска дивизија је прешла у напад на читавом свом фронту, потиснула је

Италијане и у офанзивним дејствима заробила до 1.000 непријатељских војника.³⁹ Ова офанзивна дејства имала су позитивног утицаја не само на психолошко расположење учесника већ и на народ.

Као народ са веома богатим борбеним и слободарским традицијама, Црногорци су одувijek посматрали и цијенили ратничке врлине европских војски. Они су високо цијенили турског, руског и њемачког војника, док талијанског нијесу поштовали. Према већ одавно укоријењеном схватању Црногораца „Латини“ су „створени“ за трговину, дипломатију и пјесму, али никако не и за ратовање. Борба на албанском фронту учврстила их је у оваквом вјеровању. Она је показала да је могуће побеђивати и војску фашистичке Италије, мада је она технички доста добро опремљена. Борба на албанском фронту била је у психолошком смислу значајна и по томе што су се комунисти увјерили да су масе спрмене на највеће жртве у борби против фашистичког агресора. На другој страни, војничке масе видјеле су да су комунисти предњачили пожртвовањем и храброшћу.

КПЈ је у Црној Гори одмах послѣ капитулације усмјерила своју пропаганду на слабење морала италијанске војске. У том циљу комунисти су растурали летке по окупаторским гарнизонима и успостављали контакте са војницима и официрима. У том политичком контакту комунисти су увјерили да италијански војници у већини нијесу фашисти, да су међу њима присутне социјалистичке идеје и да им није до ратовања. И шире масе могле су да се у то увјере италијански војници најчешће били доброћудно комуникативни са становништвом. (Држање људства „Црних кошуља“ било је сасвим друкчије: фашистички осивно и надмено, са видним испољавањем презира према окупационом народу.) Све је то утицало да се у народу, првенствено међу комунистима, створи психолошка представа да је окупатор слабе моћи. Није било ни говора о респектовању његове снаге. Напротив, формирало се психолошко стање премоћи над окупатором. Очекивао се знак за почетак борбе да би се то и доказало.

Капитулацијом Југославије, Црногорци су се до зуба наоружали. Два су главна фактора томе допринијела: прво, борбено расположење црногорског народа; друго, близина фронта који се распао. Благодаречи томе, у народу се слегло велико оружје. Само у складиштима партијских организација и код појединаца на које је Партија могла да рачуна било је око 12.000 пушака, 30 митраљеза и 135 пушкомитраљеза. Оволика маса оружја у окупираној земљи морала је да произведе снажан психолошки ефекат. Црногорац је кроз историју научио да у оружју гледа главно средство и гаранцију своје слободе. Он је према оружју гајио велику љубав и није се лако одвајао од њега. Сада, под италијан-

³⁹ Светомир Поповић, *Операције Скадарског одреда априла 1941*, ВИГ 4/1955.

ском окупацијом, оволико оружје у рукама народа говорило је о томе да он не признаје да је поражен и да очекује да ће убрзо почети борба против окупатора. Са психолошког становишта, велики значај имала је и чињеница да су комунисти били добро наоружани. Они су од оснивања КПЈ морали да воде тешку борбу против буржоаског система који је имао моћну државну силу за борбу на унутрашњем фронту, а располагали су само арсеналом идеја и политичких акција. Сада су и они, први пут, располагали оружјем за борбу против свог главног противника. То им је уливало нову снагу и учвршћивало вјеру у побједу идеја за које се боре.

Кроз вишевијековну борбу за слободу развило се високо осјећање борбене солидарности Црногораца. Историјско искуство научило их је да се побједа може извојевати само заједничком борбом свих племена и учешћем у њој сваког појединца. Да би се сачувао национални опстанак, народни морални кодекс захтијевао је да се у борби за слободу мора бити први. Све што је живо мора бити јунак! Опстати — значило је бити први. Не учествовати у „светој борби“ или заостајати у њој значило је изгубити образ, а то је било највеће морално проклетство. Оваква самосвијест и понос народа имали су видног утицаја на покретање маса у тринаестојулски устанак. Комунисти су први запуцали. Али први комшија, братственик и племеник нијесу никоме хтјели признати право да може отпочети борбу за слободу прије њих. Због тога су се у тим судбинским јулским данима свуда могли чути поклици сељака упућени комунистима: „Ко вам је дао право да почињете борбу без нас?“, „Твоја (породична) никад није пуцала прије моје“; „Ђе су прскавали људски мозгови моји су увијек били први“ — и сл. Овакво расположење народа вршило је снажан психолошки притисак на оне који нијесу били вољни да устану на оружје. Многи је тада, нарочито из редова апарата старе власти, кренуо у оружану борбу из бојазни да ће неучествовањем у свенародној борби доживети морални презир средине у којој је живио. Тако је слободарско-такмичарски менталитет и понос Црногораца знатно допринио да пламен борбе који су запалили комунисти букне у моћан пожар.

Црногорски народ је увијек војевао против бројно много јачих противника. У борби је непрекидно имао пред собом велику историјску визију. На другој страни, историјско искуство га је научило да непријатељске војске може побјеђивати само муњевитим ударцима, у којима квалитет долази до пуног изражаја. Све је то бићу Црногорца дало историјско-психолошка својства која су увијек давала предност великим визијама и подухватима над ситним акцијама и „боцкањима“ непријатеља. Та карактеристика видно се манифестовала и у тринаестојулском устанку. Устаничке масе су биле расположене да у једном замаху савладају окупатора, крећући директно на његове главне снаге у градовима. Овакво расположење народа вјерно је орцтао МК Цетиња

у свом извјештају од јула 1941. године:⁴⁰ „Људи су стално питали кад ће се прећи на непосредни напад на Цетиње, иначе им је борба била бесциљна.“ Таквом расположењу народа и комуниста да се брзо обрачунају са окупатором знатно је допринијело ступање СССР-а у рат. Комунисти су безрезервно вјеровали да ће СССР муњевито савладати фашистичку Њемачку. Такво увјерење било је широко распрострањено и у народу. Због тога се није хтјело „закасни“ у тој великој борби. Та опсесија и илузија засјењивала је горку стварност брзог продирања њемачких армија кроз Русију.

VI

У послератним анализама и оцјенама тринаестојулског устанка често се расправљало о његовој организованости. Историчари ван Црне Горе — полазећи од оцјена ЦК КПЈ изречених крајем 1941. године — често су наглашавали спонтаност устанка као посљедицу његове недовољне организованости. Насупрот њима, црногорски историчари и политичари истицали су висок степен организованости устанка, али су при томе запостављали присутност и значај спонтаности.

Овдје се, по нашем мишљењу, ради о негативном ставу који се формирао у нашој историографији према спонтаности маса у НОР-у и социјалистичкој револуцији. У суштини, овакав став је произашао из потцјењивања улоге сељаштва у нашој Револуцији. Исувише се круто држећи неких „ортодоксних“ марксистичких оцјена о улози сељаштва у револуцији — није се у теорији лако мирило са тим да револуционарна партија радничке класе не може у савременој епохи извести социјалну револуцију у аграрним земљама без активног учешћа и видне улоге сељачких маса.

Природно је да у оружаном отпору народних маса спонтаност снажно избија на површину, нарочито у почетном периоду устанка. У ослободилачким ратовима и револуцијама спонтаност се испреплиће са свијешћу руководећих снага, без које стихијне потребе и мотивације не би могле довести до остварења циљева револуционарне борбе. Еклатантан примјер за то је тринаестојулски устанак.

Историографија је већ утврдила да устанак црногорског народа није био стихијни отпор у животној самоодбрани. Оружана борба је плански припремана и организована од стране КПЈ са јасним програмским циљевима. Али масовни оружани устанак могао је у ондашњим условима и времену да избије само у спреси организованости и стихије. Без бројног и организованог борбеног језгра, које је било спремно да отпочне бескомпромисну борбу против окупатора и квислинга, не би се у оно вријеме могао

⁴⁰ Зб. НОР, III, 1, док. 7.

појавити било какав спонтани оружани отпор у Црној Гори. На другој страни, из интереса и потреба најширих црногорских маса, као и из његовог психолошког бића, рукнуле су стихијне снаге народа које су биле подстакнуте и покренуте свјесном акцијом. Мада је ово својство црногорског народа да креће у борбу снагом бујице задало КПЈ у јулу 1941. године велике главобоље — историјска је чињеница да без тако снажног спонтаног замаха маса не би ни било тринаестојулског устанка. Спонтност је била само знак његове дубине у масама и чврстине његових коријена. Али устанак је потврдио и историјску законитост да је стихија кратког даха и да је снажан противник може релативно брзо савладати.

Масовног оружаног устанка у Црној Гори у јулу 1941. године није могло бити без бројног и организованог борбеног језгра, које ће бити покретач и детонатор борбеном птенцијалу народа. Такво језгро створила је КПЈ у периоду припрема устанка. Али кад је ријеч о степену организованости устанка у Црној Гори, и у осталим крајевима Југославије, треба имати у виду да се цијела КПЈ у периоду мај — јули припремала да отпочне оружану борбу герилским акцијама, а не дизањем масовног устанка. Ако се жели оцијенити са колико је успеха КПЈ у појединим крајевима Југославије извршила припреме за отпочињање оружане борбе то се може објективно утврдити само на основу сљедећа два критеријума:

— како су реализоване директиве ЦК КПЈ о политичким и војним припремама устанка;

— како је партијска организација прихватила и извршила директиву о отпочињању оружане борбе.

На основу многобројних досад објављених података из тог периода може се закључити да је КПЈ у Црној Гори одлучно и са полетом припремала своје редове и најборбенији дио народа за отпочињање оружане борбе. Користећи своју бројност и услве релативно слободног дјеловања, она је у периоду април — јуни постигла неколико веома крупних успјеха:

1. — Партијска организација у Црној Гори капитулацијом Југославије и окупацијом не само да није ослабила већ је знатно ојачала. Није јој требало више од 10 до 15 дана да се послје капитулације организационо среди. Организације су ојачале масовнијим пријемом новог чланства који се вршио на политичком курсу припрема устанка. Оне су ојачале и због тога што је из других крајева Југославије придошао у родни крај знатан дио комуниста;

2. — За успјешну припрему устанка веома су значајне биле одлуке и мјере ПК КПЈ за Црну Гору о масовном прикупљању оружја — донијете 24. априла. Та је акција била од крупног значаја и на политичком и на војном плану;

3. — Комунисти су у мају и јуну однијели крупну политичку побједу над окупатором и квислинзима тиме што су их својом

политичком акцијом онемогућили да покупе оружје од народа. Премда је окупатор издао најстроже наредбе за обавезну предају оружја (уз пријетњу смртном казном), само су појединци то и учинили;

4. — Под непосредним руководством партијских руководстава формирано је у Црној Гори 285 оружаних група са око 6200 људи. То је било далеко више него у осталим крајевима Југославије.

Кад је стигла директива ЦК КПЈ о отпочињању устанка, црногорски комунисти су је прихватили без двоумљења и колебања. Није познат ниједан случај да се нека партијска организација успротивила овој историјској одлуци, нити да је избјегавала да је изврши.

Истицање идејно-политичких и организационих успјеха КПЈ у припреми устанка у Црној Гори не значи да желимо прећуткивати њене тадашње слабости. У припремама и у руковођењу устанком постојао је и читав низ крупнијих пропуста и слабости:

— Из цијелог тока устанка (и из цијеле 1941. године) видно је да партијском руководству није сасвим јасан однос герилских акција и народног устанка. У разним облицима испољавало се неразумијевање стратегијске концепције да је партизански рат форма народног устанка.

— У спровођењу одлуке ЦК КПЈ о отпочињању оружане борбе испољена је претјерана журба. Нижим руководством остављено је премало времена за припрему акција, а чланству није довољно објашњен карактер и начин партизанског ратовања. — На овакву журбу утицао је, свакако, став делегата ЦК КПЈ да се с акцијима мора отпочети „брзо“ и „што прије“, ⁴¹ али се исто тако радило и о убјеђењу ПК-а да су раније извршене претходне припреме довољне.

— Партијском руководству мора се замјерити да уопште није разматрало могућност избијања масовније оружане борбе, нити је предвиђало било какву варијанту за такав случај. Овај пропуст не може се оправдати чињеницом да ни ЦК КПЈ није очекивао да ће првих дана избити, масовни устанци па није ни дао упутства за њихово организовање. Национална и покрајинска руководства била су дужна да општу стратегијску одлуку разраде и примијене на прилике свога терена. Разумије се, ниједно руководство — било колико зрело — није могло предвидјети шта ће се све догодити 13. јула, али је у конкретној стварности ипак постојао приличан број елемената ситуације који је указивао и на могућност масовнијег покретања народа у борбу.

— Војна команда за руковођење устанком формирана је тек 19. јула, а на окружним и среским нивоима их нема (изузев Бера). Са становишта успјешног вођења оружане борбе то свакако није било оправдано.

⁴¹ 36. Нор, III, 4, стр. 16.

— Руководство устанка је пред изненадним масовним устанком у једном моменту било збуњено, а можда и уплашено. Издао је директиву о поновном преласку на герилске акције, која није одговарала стварној ситуацији ни потребама устанка.

Мада је масовни устанак превазишао организацијску спремност Партије, комунисти су се ипак брзо сналазили и испољили су велику иницијативу. Они су испољили доста сналажљивости у брзом формирању чета и батаљона, а у неким крајевима и у оснивању органа народне власти. Успјели су да одрже руководећу улогу КПЈ и на изненадној плими масовног устанка. Али италијанска офанзива која је тако брзо успједила онемогућила је партијским организацијама да учврсте почетне успјехе и да обезбиједе нормалнији ток израстања устанка у чврсто организован свенародни рат. Овај фактор имао је веома негативан утицај на развој устанка у Црној Гори и испољио се у друкчијем временском интервалу него у другим крајевима Југославије: док је у Црној Гори велика офанзива окупатора успједила свега 4 дана после почетка оружане борбе, она је у Србији почела 80 дана после првог устаничког пуцања, а у западној Босни и Херцеговини после 40 дана. Имајући у виду ову значајну околност, разумљиво је што су за развој устанка у Црној Гори морали на самом почетку да наступе неповољни услови. То је и био један од главних узрока многих тешкоћа у његовом даљем развоју.

VII

Дух и поуке тринаестојулског устанка данас су нарочито актуелни. Историја нас подучава да сваки народ и револуционарни покрет који се налази пред новим историјским задацима мора да се окрене изучавању својих коријена и извора своје моћи, да што прије и дубље извуче поуке из прошлости, како би јасније сагледао будућност и правилније трасирао нове путеве. У данашњем преломном тренутку развитка црногорског друштва таква потреба је евидентна.

Тринаестојулски устанак један је од тих значајних коријена и извора. Он није био ни револт ни оружана побуна, већ снажан почетак НОР-а и социјалистичке револуције, револуционарни прелом у историји Црне Горе. То је јединствен историјски догађај којим је један од најмањих народа Европе показао и потврдио да располаже значајним моралним, политичким и војним потенцијлом. Тринаестојулски устанак је громко најавио да ће црногорски народ у НОР-у Југославије играти улогу далеко значајнију од оне која би му припадала по броју и величини простора.

Снага тринаестојулског устанка је толико велика, а смисао и дубина његових порука толико поучна, да без присности са његовим духом и без придржавања његових порука прогресивне снаге Црне Горе не могу сигурно корачати ни данас ни сјутра. У

њему је дошла до пуног изражаја снага иницијативе маса и дубоко демократски садржај њихове акције. Он је изразио дубоке тежње народа за националном слободом и равноправношћу, за бољим животом и друштвеном правичношћу. Он је био израз хтјења народних маса да се најактивније укључе у југословенски и свјетски фронт прогресивних снага у борби против империјализма и за стварање новог друштва. Он је показао какве огромне резултате може да постигне и бројно мала револуционарна авангарда ако изражава истинске интересе народа и ако се за њих бори досљедно, одлучно и несебично. Ријечју, тринаестојулски устанак је пун порука које су и данас драгоцене за разјашњење националних и социјалних стремљења црногорских маса.

За судбину црногорског народа и његов будући развој посебно је значајно да се у ово вртоглаво вријеме технике и цивилизације његове нове генерације не одвоје од борбене прошлости. Не смије се изгубити из вида да је чврст генерацијски спој у Црној Гори увијек био један од главних извора њене моћи. Тринаестојулски устанак био је очаравајући догађај за омладину која га је извела. Да би био инспирација за садашње и будуће младе генерације, треба их исцрпно упознати са његовим резултатима и хероиком.

Увјерени смо да ће данашње потребе црногорског друштва дати снажан подстицај за нова и комплекснија научна истраживања тринаестојулског феномена.

Списак* интелектуалаца (студената, чиновника и официра) који су се школовали и службовали изван територије Црне Горе па су дошли у свој родни крај у вријеме капитулације Југославије и били активни у припреми тринаестојулског устанка.

Андријевички срез

Алексић Павле, — дипл. правник	Вуковић Мишо, — студент
Алексић Павић, — дипл. правник	Вуковић Чедо, — студент
Алексић Душан, — професор	Вуковић Милева, — студент
Бакић Михаило, — студент	Вулевић Војислав, — студент
Бабовић Богдан, — студент	Васовић Јелена, — учитељ
Башић Бећо, — студент	Гојковић Војин, — студент
Влаховић Драгица, — студент	Драговић Драгомир, — студент
Војводић Димитрије, — службеник	Драговић Јакша, — студент
Војводић Тодор, — студент	Драговић Вуко, — студент

* Списак је сачињен уз помоћ предатних комуниста и организатора устанка. С обзиром да је прављен 30 година послје устанка, да је сачињен на основу казивања људи и да обухвата читаву Црну Гору — могућно је, и разумљиво, да у њему има непотпуности и непрецизности.

У списак сам унио и неколико истакнутих комуниста-интелектуалаца из других крајева Југославије који су се послје капитулације затекли у Црној Гори и били активни политички радници.

Драгојевић Љубета, — студент
 Баковић Спасоје, — студент
 Ђукић Милутин, — студент
 Ђукић Милета, — официр
 Ђукић Саво — официр
 Ђукић Шћепан — дипл. правник
 Зоговић Радован, — књижевник
 Зоговић Вјера, — службеник
 Зулевић Божо, — дипл. правник
 Јанковић Милочко — официр
 Кастратовић Манојло, — студент
 Кељановић Милић, — студент
 Кићовић Божидар, — студент
 Кнежевић Радивоје, — студент
 Крчић Миливоје — официр
 Крчић Мирко — официр
 Куши Војо, — питаоцац војне академије
 Лалић Михаило, — студент
 Лалић Радован, — професор
 Лалић Милосав — студент
 Лекић Марјан, — учитељ
 Лекић Радован, — студент
 Лепосавић Трифун, — студент
 Лончаревић Ђуро, — студент
 Лончаревић Момчило, — студент
 Маслеша Веселин, — публициста
 Маслеша Јелена, — професор
 Мартиновић Вељко — студент
 Машовић Душан, — студент
 Метовић Бајрам, — студент

Мијовић Чедо, — студент
 Милошевић Милован, — студент
 Мушкић Милица, — студент
 Нововић Богдан, — дипл. правник
 Нововић Мирко, — студент
 Нововић Војо, — официр
 Нововић Вуко, — службеник
 Поповић Предраг, — студент
 Пауновић Војо, — студент
 Раичевић Ружа, — учитељ
 Радевић Радисав, — официр
 Реџепагић Јусуф, — студент
 Реџепагић Емин, — студент
 Реџепагић Ибрахим, — студент
 Радевић Васо, — учитељ
 Савовић Вучић, — студент
 Савић Тома, — судија
 Турковић Вуко, — студент
 Турковић Цветко, — студент
 Турковић Цвета, — студент
 Турковић Вида, — студент
 Фатић Петар, — студент
 Фатић Манојло, — официр
 Џудовић Урош, — студент
 Џудовић Милош, — сврш. матурант
 Џуовић Радосћ, — студент
 Шахмановић Хајро, — студент
 Шошкић Петар, — судија
 Шошкић Радун, — учитељ
 Шошкић Крсто, — учитељ
 Шошкић Чедомир — службеник

Барски срез

Бошковић Јово, — студент
 Бошковић Ђуро, — студент
 Бранковић Радован, — дипл. правник
 Вулековић Павле, — студент
 Вукосавовић Рашко, — студент
 Гажевић Никола, — студент
 Дарчевић Никола, — студент
 Дебијаћи Руди, — студент
 Ђоновић Јанко, — књижевник
 Ђуровић Душан, — професор
 Живковић Никола, — студент
 Лековић Ј. Ђоко, — завршена средња школа
 Леховић Велимир, — студент
 Маровић Душан, — студент
 Мешановић Вукосава
 Мијовић Велимир, — студент
 Мијовић Павле, — студент
 Никић Никола, — студент

Никић Сокола, — студент
 Марковић Ј. Блажо — службеник
 Новаковић Иво, — професор
 Новаковић Фаника, — учитељица
 Орландић Јошов Блажо, — студент
 Орландић Јоков Блажо, — студент
 Пламенац Јово, — студент
 Гадача Јово, — студент
 Роловић Душан, — студент
 Роловић Владо, — студент
 Срзентић Војо, — дипл. правник
 Срзентић Драгица, — чиновник
 Срзентић Нико, — чиновник
 Улићевић Марко, — студент
 Хајдуковић Срђа, — студент
 Срзентић Васо, — публициста
 Мијушковић Дејан, — инжењер
 Мијушковић Љубица, — лекар
 Ђурашковић Јово, — чиновник
 Кажич Јован, — дипломата

Берански срез

Арсенијевић Александар, — студент
 Бабовић Драгиша, — дипл. правник
 Бајић Крсто, — студент
 Бошковић Душан, — студент
 Бубања Која — учитељ
 Вулетић Анђа, — студент
 Грубовић Ристо, — студент
 Дашић Милисав — студент
 Делевић Милан, — студент
 Димић Тома, — студент
 Драговић Олга, — студент
 Ђокић Стеван, — дипл. правник
 Зечевић Томо, — официр
 Лабудовић Данојла, — студент
 Лабудовић Драгојла, — студент

Лутовац Илија, — судија
 Малишић Анто, — дипл. правник
 Малишић Војо, — студент
 Малишић Милош, — студент
 Миљковић Мито, — студент
 Недић Никола, — дипл. правник
 Недић Радмила, — студент
 Обрадовић Војо, дипл. правник
 Поповић Милија, — дипл. правник
 Поповић Мака, — студент
 Смирнов Ољег, — студент
 Софтић Туфо, — инжењер
 Хоџић Мехо, — студент
 Царичић Љубо, — студент
 Шекуларац Војо, — учитељ
 Шекуларац Никола, — дипл. правник

Бјелопольски срез

Аћимовић Милисав, — дипл. правник
 Аџибеговић Смајо, — студент
 Булатовић Душан, — студент
 Булатовић Манојло, — дипл. правник
 Булатовић Веселин, — студент
 Булатовић Вуко, — студент
 Бурџевић Рифат, — студент
 Вујисић Никола, — студент
 Вуксановић Александар, — студент
 Вуксановић Мојсије, — студент
 Вуксановић Чедо, — студент
 Дрљевић Саво, — службеник
 Ђукић Ђуро, — службеник
 Журић Душан, — питомца војне академије

Јанкетић Радомир, — службеник
 Јоксимовић Нешо, — агроном
 Кучевић Муниб, — студент
 Међедовић Јунус, — студент
 Међедовић Шукрија, — студент
 Мердовић Недђељко, — студент
 Мусић Мухамед, — студент
 Обрадовић Драгољуб, — студент
 Обрадовић Милика, — студент
 Обрадовић Раде — дипл. правник
 Поповић Милутин, — студент
 Станић Ђорђе, — студент
 Ђетковић Рајко, — студент
 Шћекић Малица, — студент
 Вуковић Радомир, — официр
 Томовић Душан, — службеник
 Медојевић Радомир, — службеник

Бококорторски срез

Абрамовић Ђорђе, — студент
 Абрамовић Владо, — студент
 Ајчевић Милан, — учитељ
 Алмуни Јашо, — студент
 Бакочевић Милош, — дипл. правник
 Батута Перо, — студент
 Војковић Саво, — студент
 Вјеладиновић Чедо, — студент
 Бијелић Јован, — лекар
 Влечић Раде, — студент
 Бронзић Вранко, — учитељ
 Бронзић Радивој, — официр
 Видовић Раде, — студент
 Врбица Јоле, — адвокат

Врбица Јелена — наставник
 Врбица Мило, — студент
 Вуковић Симо, — учитељ
 Гракалић Душан, — учитељ
 Делибашић Андрија, — свештеник
 Деретић Ђуро, — официр
 Доклестаћ Ђорђе, — судија
 Дробњаковић Вељко, — дипл. правник
 Илић Саво, — агроном
 Јовановић Перо, — студент
 Кишић Илија, — студент
 Кош Ерих, — публициста
 Кош Марија, — службеник
 Кораћ Вељко, професор

Кораћ Роза, — професор
 Косић Бранко, — студент
 Љубишић Гојко, — учитељ
 Мандић Тодор, — официр
 Матковић Лука, — студент
 Матковић Мирко, — официр
 Махин Фјодор, — официр-публициста
 Милошевић Олга, — љекар
 Милошевић Симо, — проф. универзитета
 Митровић Стефан, — књижевник
 Митровић Ратко, — дипл. правник
 Митровић Вељко, — студент
 Мићуновић Вељко, — студент
 Накићеновић Слободан — студент
 Павићевић Дашо, — студент

Павловић Мићо, — официр
 Пероло Виктор, — официр
 Перчиновић Ђорђе, — професор
 Перчиновић Даринка, — професор
 Петковић Грација, — службеник
 Радановић Бранко, — службеник
 Радовић Војислав, — службеник
 Смиљанић Блажо, — студент
 Солдатовић Стојадин, — официр
 Срзентић Шпиро, — студент
 Станић Вожо, — студент
 Суботић Бранко, — студент
 Суботић Јованка, — студент
 Томановић Лука, — учитељ
 Ђатовић Вељко, — дипл. правник
 Црногорчевић Јово, — судија
 Шаренац Стијепо, — студент

Даниловградски срез

Баровић Никола, — учитељ
 Багрићевић Мирко, — дипл. правник
 Бобичић Милош, — студент
 Божовић Милутин, — студент
 Брајовић Јокап, — студент
 Брајовић Малиша, — студент
 Брајовић Станоје, — студент
 Брајушковић Димитрије, — професор
 Брајушковић Душан, — службеник
 Велашевић Богдан, — свршена средња школа
 Велашевић Спасоје, — студент
 Велимировић Станко, — студент
 Вујовић Петар, — студент
 Вујошевић Јован, — студент
 Вуковић Вељко, — официр
 Драговић Вељко, — студент
 Драговић Илија, — дипл. правник
 Драговић Војин, — студент
 Ђурановић Вожо, — учитељ
 Ђурановић Душан, — професор
 Ђурановић Љубо, — учитељ
 Ђурановић Вулега, — студент
 Ђуричковић Бошко, — студент
 Жарић Мироје, — студент
 Жарић Саво, — студент
 Жарић Станко, — дипл. правник
 Живковић Саво, — дипл. правник
 Живковић Тодор, — службеник
 Иванић Ђоко, — дипл. правник
 Јањевић Павле, — професор
 Јовановић Чедо, — студент
 Јововић Вуко, — учитељ
 Јововић Радослав — студент
 Јововић Соломун, — дипл. правник
 Јовановић В. Мироје, — официр

Југовић (Бако) Радосав, — официр
 Кандић Бранко — студент
 Калезић Радован, — студент
 Калезић З. Милутин, — судија
 Кековић Вељко, — студент
 Ковачевић Владо, — студент
 Кољеншић Милисав, — студент
 Кољеншић Милосав, — студент
 Лакић Владо, — дипл. правник
 Лучић Адам, — студент
 Мартиновић Бранко, — студент
 Михаиловић Ниша, — официр
 Михаиловић Мило, — свршена средња школа
 Маренић Љубица, — студент
 Миљевић Петко, — службеник
 Пелевић Милош, — студент
 Перовић Богдан, — дипл. правник
 Перовић Лабуд, — официр
 Перовић Нико, — професор
 Перовић Перо, — студент
 Перовић Стево, — службеник
 Перовић Пуниша, — студент
 Поповић Милован, — студент
 Радовић Војин, — студент
 Радовић Милутин, -Бего, — службеник
 Радоњић Бошко, — свршена средња школа
 Распоповић Владо, — официр
 Распоповић Миро, — студент
 Савелић Блажо, — студент
 Савелић Петко, — студент
 Савићевић Војо, — студент
 Савићевић Марко, — публициста
 Савићевић Миомир, — студент
 Секулић Вајо, — студент

Станишић Мирко, — студент
 Стојковић Јелена, — дипл. прав-
 ник
 Ускоковић Стево, — професор
 Ускоковић Мирко, — дипл. прав-
 ник

Шарановић Милован, — официр
 Шкерковић Зарија, — службеник
 Шћепановић Лука, — студент
 Шћепановић Мирко, — службеник
 Шалетић Јован, — студент

Колашински срез

Анђелић Војислав — студент
 Анђелић Деса, — професор
 Бојић Милован, — службеник
 Бошковић Божо, — професор
 Булатовић Боби, — студент
 Булатовић Јакша, — дипл. теолог
 Булатовић Милка, — учитељ
 Влаховић Бранко, — студент
 Влаховић Душан, — инжењер
 Влаховић Дуња, — учитељ
 Влаховић Милија, — дипл. прав-
 ник
 Вујисић Драго, — студент

Вујисић Мојсије, — дипл. правник
 Грдинић Светозар, — студент
 Грдинић Зарија, — студент
 Грујић Периша, — официр
 Дамјановић Малиша, — инжењер
 Дамјановић Ваља, — студент
 Драговић Спасоје, — студент
 Дрекаловић Иво, — студент
 Ђилас Алекса, — учитељ
 Јанковић Бошко, — службеник
 Јанковић Живко, — инжењер
 Јанковић Петрана, — учитељица
 Јакетић Новак, — студент
 Јакићевић Милутин, — студент
 Лисичић Велимир, — студент
 Машковић Војо, — студент
 Вујисић Илија, — студент

Меденица Радун, — официр
 Меденица Божо, — официр
 Митрић Војо, — дипл. правник
 Недељковић Нушан, — професор
 Недељковић Ајлин, — професор
 Обреновић Павић, — судија
 Радовић Јагош, — дипл. правник
 Радовић Милош, — дипл. правник
 Радовић Радивоје, — дипл. прав-
 ник
 Радовић Радован, — професор
 Радуловић Мило, — професор
 Ракочевећ Бајо, — дипл. правник
 Ракочевећ Јагош, — дипл. правник
 Ракочевећ Милорад, — студент
 Ракочевећ Новица, — дипл. прав-
 ник
 Раковић Миле, — студент
 Рашовић Бошко, — студент
 Рип Ружа, — лекар
 Селић Слобода — студент
 Селић Владета, — студент
 Селић Лука, — инжењер
 Симоновић Владимир, — официр
 Симоновић Данило, — студент
 Шукковић Костадин, — студент
 Шукковић Мирко, — дипл. правник
 Шћепановић Т. Војислав, — слу-
 жбеник
 Перовић Симеун, — студент

Никшићки срез

Абрамовић Милан, — службеник
 Алексић Драго, — студент
 Алексић Радомир, — студент
 Андријашевић Саво, — инжењер
 Андријашевић Јелена, — профе-
 сор
 Антуновић Маго, — студент
 Бајовић Блажо, — официр
 Балетић Јован, — студент
 Балетић Марко, — студент
 Бањевић Мирко, — професор
 Вацковић Алекса, — дипл. правник
 Бијелић Велимир, — студент
 Бијелић Ратко, — студент

Бијелић Слободан, — студент
 Бјелица Дана, — лекар
 Бјелица Јанко, — инжењер
 Бјелица Јаврем, — официр
 Бјелица Љубо, — студент
 Божиновић Неда, — студент
 Бојовић Данило, — студент
 Бојовић Душан, — студент
 Бојовић Ратко, — студент
 Бојовић Обрад, — инжењер
 Бошковић Благоје, — дипл. прав-
 ник
 Бошковић Стеван, — студент

- Бошковић Ј. Боро, — студент
 Булајић Бобо, — официр
 Булајић Р. Владо, — службеник
 Булајић Б. Војин, — учитељ
 Бијелић Твртко, — студент
 Булајић С. Видак, — службеник
 Булајић С. Димитрије, — службеник
 Булајић Јошан, — љекар
 Булајић Свето, — студент
 Бутуровић Радуле, — студент
 Видовић Владо, — професор
 Видовић Мило, — студент
 Вујачић Б. Јован, — инжењер
 Вујачић А. Марко, — политичар
 Вујачић Ц. Марко, — дипл. правник
 Вујачић Н. Милутин, — студент
 Вујица Драгољуб, — студент
 Вукићевић Душан, студент
 Вукићевић Живко — службеник
 Вукићевић Мијушко, — студент
 Вукићевић Радојица, — службеник
 Вукићевић Радуле, — студент
 Вукотић Јован, — официр
 Вујовић Драго, — студент
 Вујовић Душан, — службеник
 Вујовић Ђорђе — дипл. правник
 Вујовић И. Никола, — дипл. правник
 Вушовић Љубо, — професор
 Вушовић Лабуд, — професор
 Глушчевић Ђорђе, — службеник
 Голковић Зора, — студент
 Горановић Максим, — инжењер
 Даковић Д. Војо, — студент
 Даниловић Божо, — студент
 Драшковић Ђорђе, — службеник
 Букановић Војо, — студент
 Букановић Сава, — професор
 Ђуричковић Олга, — студент
 Ђуровић Милинко, — дипл. правник
 Ербез Војо, — службеник
 Ербез Илија, — студент
 Жарић Ратко, — студент
 Зиројевић Момо, — студент
 Иванишевић Ђуро, — официр
 Јакшић Б. Видак — професор
 Јованић Даница, — професор
 Јованић Михаило — дипл. правник
 Дајовић Војо, — професор
 Дајовић Милица, — професор
 Јовановић Божо, — студент
 Јованић Петар, — официр
 Килибарда Војо, — службеник
 Килибарда Михаило, — службеник
 Килибарда Мило, — службеник
 Кнежевић Новак, — службеник
 Кнежевић Раде, — официр
 Ковачевић П. Василије, — службеник
 Ковачевић П. Војо, — студент
 Ковачевић П. Станко, — службеник
 Ковачевић С. Димитрије, — службеник
 Ковачевић С. Милица, — службеник
 Комненић Владо, — студент
 Комненић Гавро, — службеник
 Комненић Петар, — професор
 Комненић Цица, — студент
 Контић Јагош, — питомец војне академије
 Кољеншић Владо, — дипл. правник
 Костић Душан, — студент
 Костић Василија — професор
 Костић Иван, — дипл. правник
 Краљевић Васил, — службеник
 Кривокапић Миливоје, — студент
 Кујачић Ј. Мирко, — умјетник
 Кујачић Марија, — службеник
 Лалатовић Пуниша, — студент
 Лалатовић-Лајовић, Милева, — студент
 Лалићевић Душанка, — учитељ
 Лалићевић Михаило, — учитељ
 Лалићевић Јеврем, — службеник
 Лаловић Василије, — студент
 Лаловић Милош, — студент
 Лакчевић Драго, — службеник
 Максимовић Алекса, — студент
 Максимовић Миливоје, — службеник
 Максимовић Стјепан, — службеник
 Маројевић Радисав, — студент
 Марковић Никола, — студент
 Милатовић Вељко, — студент
 Мијушковић Витомир, — студент
 Мићуновић Шпиро, — дипл. правник
 Мрваљевић Владо, — службеник
 Никчевић Илија, — студент
 Никчевић Јово, — службеник
 Никчевић Милан, — студент
 Никчевић Мирко, — студент
 Никчевић Ђорђе, — студент
 Никчевић Томица, — студент
 Николић Миливоје, — службеник
 Николић Војо, — студент
 Павић Србољуб, — студент
 Павловић Милан, — службеник
 Папић Милан, — службеник
 Перовић Марко, — дипл. правник

Перовић Никола, — дипл. правник
 Перовић Новица, — свршени сред-
 њошколац
 Перовић Д. Томаш, — студент
 Пековић Милован, — официр
 Перуновић Миладин, — студент
 Пејак Воко, — службеник
 Перућица Косто, — службеник
 Перућица Новак, — официр
 Поповић Перо-Црни, — студент
 Продановић Боро, — адвокат
 Раичевић Милисав, — дипл. прав-
 ник
 Раичевић Пејо, — дипл. правник
 Раичевић Радивоје, — студент
 Раичевић Радош, — дипл. прав-
 ник
 Раичевић Олга, — учитељица
 Радовић Боса, — студент

Радојевић Светозар, — студент
 Рогановић Ђуро, — официр
 Рончевић Драгиша, — студент
 Станишић Милија, — студент
 Стефановић Ранка, — студент
 Тановић Рако, — студент
 Тодоровић Милош, — службеник
 Тодоровић Митар, — службеник
 Тодоровић Петко, — официр
 Трапарић Анђелка, — студент
 Церовић Драгомир, — студент
 Ђетковић Војо, — студент
 Чизмовић Радоје, — студент
 Чокорило Дара, — студент
 Чолаковић Душан, — дипл. прав-
 ник
 Чупић Љубо, — студент
 Стаматовић Милош, — чиновник

Пљеваљки срез

Аљковић Салко, — студент
 Анђелић Вукоман, — студент
 Бајчетић Момчило, — студент
 Видовић Жарко, — официр
 Дамјановић Владимир, — студент
 Ђуровић Бранко, — студент
 Кнежевић Велимир, — официр
 Кнежевић Владимир, — официр
 Маловић Јосиф, — дипл. правник
 Мирковић Бајо, — студент

Мирковић Владо, — студент
 Мирковић Добринка, — студент
 Росић Даница, — студент
 Роћен Ђорђевић, — студент
 Пејановић Милован, — дипл. пра-
 вник
 Пејатовић Мирко, — студент
 Перуновић Ђорђевић, — официр
 Чабаркапа Милан, — студент

Подгорички срез

Алагић Мирко, — студент
 Асановић Душан, — студент
 Бакић Митар, — дипл. правник
 Бешић Рајо, — студент
 Божовић Борислав, — лекар
 Божовић Јован, — службеник
 Божовић Милан, — акад. сликар
 Божовић Рашко, — дипл. правник
 Божовић Саша, — лекар
 Божовић Часлав, — студент
 Божовић Милош, — студент
 Божовић Вуко, — студент
 Бољевић Вуко, — студент
 Бољевић М. Рацо, — студент
 Бољевић Стево, — студент
 Бурзановић Бранко, — студент
 Врбица Ђина, — студент
 Вујошевић Богдан, — студент
 Вујошевић Иван, — публициста
 Вујошевић Димитрије, — студент
 Вујошевић Миладин, — студент

Вујошевић Милија, — дипл. прав-
 ник
 Вујошевић Милорад, — студент
 Вујошевић Миљан, — студент
 Вујошевић Новак, — дипл. прав-
 ник
 Вујошевић П. Радомир, — студент
 Вукановић С. Јован, — службеник
 Вукановић Радован, — службеник
 Вукотић Дукљан, — официр
 Вукчевић Бранко, — студент
 Вукчевић Н. Љубо, — официр
 Вукчевић Н. Урош, — студент
 Вукчевић Саво, — дипл. правник
 Вучинић Бранко, — студент
 Вуксановић Владо, — дипл. прав-
 ник
 Вуксановић Милош, — студент
 Вукосаовић Радомир, — студент
 Вуксановић Радоња, — студент
 Вулетић Ристо, — студент
 Вучинић Марко, — службеник

Бучинић Хилда, — завршена средња школа
 Вуковић Павле, — студент
 Галичић Химзо, — студент
 Бикановић Драго, — студент
 Билас Милован, — књижевник
 Бикановић Милан, — студент
 Буковић Здравко, — студент
 Буришић Вељо, — студент
 Буришић Симон, — студент
 Буровић Арсеније, — студент
 Буровић Василије, — студент
 Буровић Васиљка, — студент
 Ивановић Блажо, — професор
 Ивановић Драгиша, — инжењер
 Ивановић Љубо, — студент
 Ивановић Митар, — студент
 Јовановић Арсо, — официр
 Јовановић Васо, — официр
 Кажичић Саво, — студент
 Кажичић Милутин, — директор мополо Југославије
 Карадаглић Никола, — официр
 Кликовац Ђорђе, — студент
 Кнежевић В. Маго, — студент
 Краљевић Стево, — дипл. правник
 Лазаревић Војо, — официр
 Лазовић Лазо, — студент
 Јаковић Дмитар, — дипл. правник
 Јаловић Веселин, — студент
 Јубарда Саво, — студент
 Јаџић Марко, — студент
 Љумовић Владимир, — студент
 Љумовић Вуксан, — дипл. правник
 Мараш Нико, — официр
 Марковић Ф. Блажо, — студент
 Марковић М. Милан, — професор
 Марковић Петар, — студент
 Марковић Томац, — студент
 Марковић Лазар, — свршени матурант
 Марковић Радосав, — дипл. правник
 Мартиновић Владо, — студент
 Маркуш Војо, — професор
 Матић Милован, — официр
 Матић Радован, — студент
 Мијовић Арсо, — студент
 Милачић Шеро, — студент
 Миращевић Ђоко, — официр

Милутиновић Бошко, — учитељ
 Милутиновић Дара, — свршена средња школа
 Милутиновић Душан, — учитељ
 Милутиновић Илија, — учитељ
 Мићковић Милицав — студент
 Мишолић Цвјетко, — студент
 Ненезић Љубомир, — официр
 Нилевић Блажо, — студент
 Новаковић Срдан, — официр
 Пејановић Свето, — студент
 Петровић Радован, — студент
 Пилетић Драго, — студент
 Поповић Војин, — студент
 Поповић Видак, — студент
 Поповић Вујадин, — студент
 Поповић Рашко, — студент
 Прелевић Радоња, — студент
 Радевић Ј. Марко, — инжењер
 Радевић Петар, — официр
 Радоњић Милош, — студент
 Радовић Ђока, — студент
 Радовић В. Мило, — студент
 Радовић Драгутин, — студент
 Раичевић Милева, — студент
 Раичевић И. Бајо, — официр
 Раичевић П. Јован, — официр
 Раичевић П. Мато, — официр
 Раичковић Петар, — студент
 Раичковић Васо, — дипл. правник
 Радичевић Душан, — дипл. правник
 Радичевић Филип, — учитељ
 Радусиновић Бранко, — студент
 Радевић Леко, — студент
 Савовић Савић, — учитељ
 Секуловић Бранислав, — студент
 Секуловић Никица, — студент
 Секуловић Милија, — студент
 Секуловић Рајко, — свршени матурант
 Селмановић Халит, — студент
 Терзић Велимир, — официр
 Ђетковић Деса, — студент
 Ђетковић Милика, — дипл. студент филозоф.
 Шаркић Зико, — студент
 Шушовић Саво, — студент
 Шћепановић Гаврило, — студент

Цетињски срез

Андрић Васо, — студент
 Аџић Владо, — студент
 Бајковић Филип, — дипл. правник
 Бајковић Драгица, — студент
 Бајрамовић Крсто, — службеник

Биљановић Бранко, — студент
 Биљановић Војо, — студент
 Бурић Алекса, — студент
 Бурић Мирко, — студент
 Бурић Саво, — студент
 Бурић Ј. Радосав, — студент

Бурић Ј. Станко, — студент
 Војводић Гајо, — студент
 Вујовић Ђуро, — студент
 Вујовић Милутин, — учитељ
 Вујовић Обрен, — студент
 Вујовић Слободан, — студент
 Вукотић Велиша, — учитељ
 Вукотић Михаило, — студент
 Вукчевић Михаило, — службеник
 Вучинић Драго, — студент
 Вучковић Љубо, — официр
 Вучковић Нико, — студент
 Гардашевић Илија, — студент
 Гардашевић Радован, — студент
 Дапчевић Владо, — студент
 Дапчевић Драго, — студент
 Дапчевић Иво, — студент
 Дапчевић Љубо, — студент
 Дапчевић Пеко, — студент
 Ђурановић Микан, — студент
 Ђурашковић Војо, — студент
 Ђурашковић Владо, — студент
 Ђурић Никола, — студент
 Ђурковић Душан, — студент
 Живковић Мирко, — студент
 Ивановић Алекса, — студент
 Ивановић Вукашин — студент
 Јанковић Блажо, — професор
 Јанковић Мирјана, — професор
 Јовићевић Нико, — публициста
 Калуђеровић Вељко, — студент
 Калуђеровић С. Душан, — студент
 Капичић Јово, — студент
 Костић Илија, — дипл. правник
 Кривокапић В. Никола, — судија
 Кривокапић Радован, — студент
 Кусовац Андрија, — студент
 Ломпар Блажо, — дипл. правник
 Ломпар Душан, — дипл. правник

Ломпар Ђоко, — студент
 Ломпар Зарија, — студент
 Лопчић Бранко, — студент
 Лопчић Ђорђе, — професор
 Лопчић Л. Лука, — учитељ
 Лопчић К. Павле, — официр
 Лопчић Боро, — дипл. правник
 Лубарда Илија, — студент
 Мартиновић Веселин, — студент
 Мартиновић Никола, — официр
 Мартиновић Свето, — студент
 Мартиновић Станко, — студент
 Милановић М. Блажо, — учитељ
 Мићуновић Владо, — студент
 Пејовић Андрија, — дипл. правник
 Пејовић Љубо, — студент
 Пејовић Вељко, — дипл. правник
 Мићуновић Вукашин, — студент
 Попивоца Душан, — службеник
 Поповода Крсто, — дипл. правник
 Поповић Иво-Ђани, — студент
 Поповић Љубо, — студент
 Поповић Никола, — свршени ђак
 Прља Васо, — студент
 Прља Андрија, — службеник
 Почек Војо, — студент
 Радоман Мишо, — студент
 Ражнатовић М. Мило, — учитељ
 Симовић Владо, — студент
 Станишић Иво, — учитељ
 Ћетковић Перо, — официр
 Црвенко Вељко, — свршена сред-
 ња школа
 Чавор Мићо, — официр
 Мартиновић М. Бајо, — официр
 Мартиновић В. Војин, — студент
 Мартиновић Н. Саво, — студент
 Капичић Павле, — студент
 Вујовић Константин, — студент

Шавнички срез

Бадњар Милан, — свршена средња
 школа
 Бадњар Радоман, — свршена сред-
 ња школа
 Баранин Душан, — публициста
 Благојевић Обрен, — инспектор
 финансија
 Булић Душан, — студент
 Војиновић Радован, — учитељ
 Вилоотијевић Радош, — лекар
 Гаговић Милун, — дипл. правник
 Гаговић Миљан, — дипл. правник
 Головић Олга, — студент
 Головић Чедо, — студент
 Грбовић Миљан, — дипл. правник
 Грбовић Драго, — студент
 Дурутовић Гојко, — дипл. правник

Ђерковић Војин, — студент
 Ђерковић Јован, — студент
 Ђерковић Лидија, — студент
 Ђерковић Милош, — студент
 Жарковић Божо, — студент
 Жарковић Гојко, — студент
 Жарковић Перо, — студент
 Жижкић Вељко, — дипл. правник
 Жижкић Милан, — официр
 Жугић Ђурко, — чиновник
 Жугић Милош, — дипл. правник
 Жугић Миљан, — учитељ
 Жугић Стојан, — студент
 Зарубица Милорад, — студент
 Јакић Радоман, — студент
 Јауковић Видосава, — професор
 Јауковић М. Драго, — инжењер

Јауковић Момчило, — студент
 Јауковић Рашко, — студент
 Јелић Машо, — дипл. правник
 Јелић Митар, — студент
 Караџић Војин, — студент
 Кнежевић Велимир, — студент
 Кнежевић Вељко, — инжењер
 Кнежевић Вук, — дипл. правник
 Кнежевић Живан, — дипл. прав-
 ник
 Кенежевић Ирина, — љекар
 Кнежевић Млађен, — професор
 Ковијанић Димитрије, — официр
 Криваћевић Миладин, — дипл.
 правник
 Крстајић Видоје, — дипл. правник
 Маловић Јефто, — љекар

 Микић Миле, — инспектор финан-
 сија
 Микић Љубо, — студент
 Мићановић Вељко, — студент
 Мирковић Бранко, — студент
 Новосел Димитрије-Зајо, — сту-
 дент
 Новосел Ђоко, — студент
 Обрадовић Душан, — дипл. прав-
 ник
 Пајовић Радоман, — учитељ
 Пековић Чедомир, — официр
 Перовић Бранко, — студент
 Пилетић Митар, — студент
 Полексић Момчило, — официр

Поповић Владо, — студент
 Поповић Павле, — студент
 Пушеља Драго, — дипл. правник
 Ружић Бориша, — студент
 Сераглић Јагош, — студент
 Срдановић Војин, — студент
 Срдановић Лазар, — студент
 Срдановић Павле, — официр
 Срдановић Тодор, — студент
 Станић Илија, — дипл. правник
 Струњаш Војислав, — студент
 Тадић Тадија, — дипл. правник
 Томић Гојко, — професор
 Томић Милојка, — студент
 Топаловић Вукосав, — официр
 Требјешанин Милан, — студент
 Ђоровић Војин, — официр
 Ђоровић Јован, — службеник
 Церовић Јован, — студент
 Церовић Мато, — студент
 Пицмил Обрад, — професор
 Пећковић Јелисав, — официр
 Шибалић Мијушко, — дипл. прав-
 ник
 Бајагић Радосав, — дипл. прав-
 ник
 Љешевић Ратко, — студент
 Тадић Благоје, — студент
 Годић Обрен, — студент
 Тадић Радоје, — студент
 Шумић Вукашин, — официр
 Пејовић С. Василије, — студент